

26.8

П 641

М. ПОТЬОМКИН дэн П. ТЬЭРЭХОВ

ГЭОГРАФИЙ

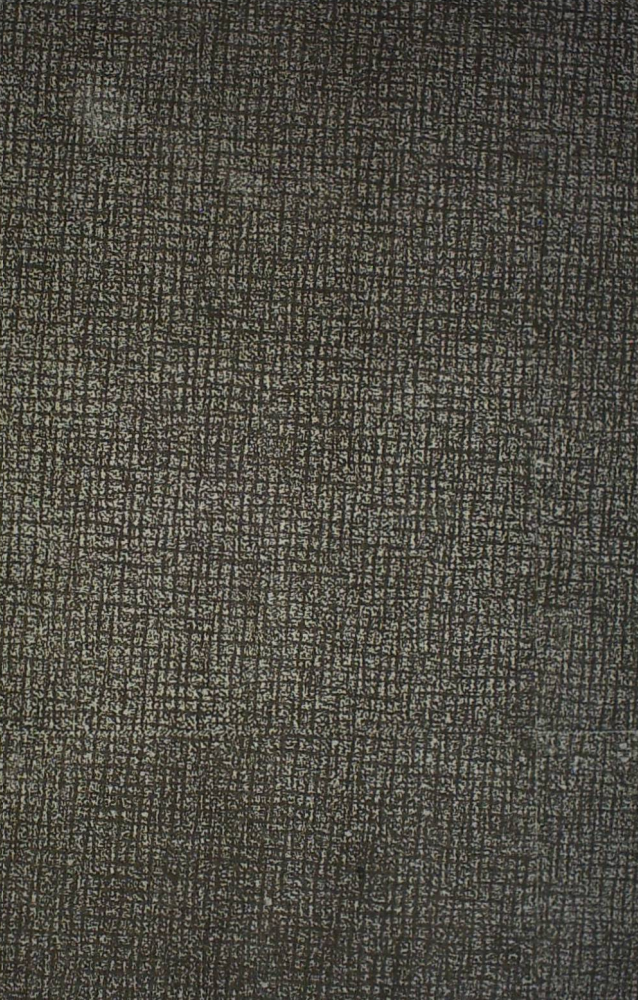
ШАГАЛ ТУНЭМШЭ-ВЛАКЫМ
ТУНЫКТЫМО ШКОЛЛАН ЛУКМО
КНАГА

ТУНЭММЭ-ПЭДАГОГИКЭ
КНАГА ЛУКШО ГОСУДАРСТВЭННЭ ИЗДАТЭЛЬСТВЭ
МОСКО ★ 1934

2350-116936

Акшэ 50 ыр., комжо 25 ыр.

10.1

Con

91
П642

ПОТЬОМКИН дэн П. ТЬЭРЭХОВ

Г Э О Г Р А Ф И Й

ШАГАЛ ТУНЭМШЭ-ВЛАКЫМ
ТУНЫКТЫМО ШКОЛЛАН ЛУКМО
КНАГА

М. И. Соколов кусарэн

РСФСР НКП коллэгий пэнгьдэмдымэ
кнага гыч кусарымым Маробоно
йөршылан шотлэн

Проверено

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
Марийской АССР

ТУНЭММЭ-ПЭДАГОГИКЭ
КНАГА ЛУКШО ГОСУДАРСТВЭННЭ ИЗДАТЭЛЬСТВЭ
МОСКО ★ 1934

Отв. редакт. *Иргибасев М. И.*
Корректор *Аюпова М. А.*
Техред. *Козлов С. Г.*

Книга сдана в набор 1/II-34 г. Подписана к печати 14/IV-34 г. Учгиз № 5350.
Инд. У. 6. н. Печ. л. 7. Тип. зн. на 1 бум. л. 68224. Бум. листов 3 1/2.
Форм. бумаги 62×93 см.

Уполн. Главлита № Б-33467.

Заказ № 2140.

Тираж 7000 экз.

17 ф-ка нац. книги ОГИЗ'а РСФСР треста «Полиграфкнига»
Москва, Шлюзовая наб., д. № 10

І. МЛАНДЭ ШАР.

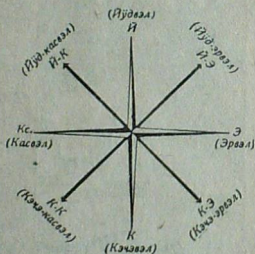
Горизонт да горизонтын вэлышт.

Иктөр, виш вэрышкэ лэктын ончалына гын, шкэнан йыр горизонт манмэ куго лопкыт мландым ужуна.

Горизонт эрээк тыртыш форман. Горизонт умбалнэ калпакым унчыли шогалтымыла койшо кавам ужуна. Мланна горизонт түр мландэ дэн ушнымыла койэш. Ты горизонт тұрым *горизонт линий* маныт.

Чынжым гын, тушто мландын нимогай мучашыжат альэ түржат укэжым опытым ыштымэ гыч мэ шинчэна. Горизонт линий дэкэ мэ нигунамат мийэн она шу. Мэмнан каймына сэмын горизонтат эрэ вашталтэш. Горизонтын линейэжэ эрэ мэмнан дэч торла.

Иктаж могай арвэр мэмнан дэч кувэлнэ улмыжым мэ палнэна гын, шола вэлыштэ, пурла вэлыштэ, ончылно, шэнгэлнэ манын, кутырэна. Түрлө прэдмэт-влакын эрээк кушто улмыштым лач палаш горизонтым нил вэлыжлан пайлымэ. Пэл кэчэ лиймэ горизонт вэлым кэчывэл манына. Кэчэвэллан тупынь вэл—йудвэл Йудвэллан ваш шогалын, шэнгэлнэ—кэчывэл, пурлаштэ—эрвэл, шолаштэ—касвэл лийыт. Горизонт эрвэлым кэчэ лэктэш, касвэлэш шинчэш.

1 сур. Горизонтын вэлышт.

Горизонт вѣллам кѣчѣ дѣн лачак палаш лийѣш. Ойар кѣчѣ годым тойам туран мландыш кѣрын шогалтѣн ўмылжым ончѣна. Кѣчывал жапыштѣ горизонт ўмбалан кѣчѣ ѣн кўшкѣ кўзымыжлан вѣрч, тойан ўмылжѣ ѣн кўчык лийѣш. Пѣлкѣчѣ годым кѣчѣ кѣчывѣлыштѣ лийѣш, а тудын ўмылжѣ йўдвѣлыштѣ лийѣш.

Йудым горизонт вѣллам **польар шўдыр** дѣн палаш лийѣш. Ойар шўдыран йудым „Большайа мѣдвѣдица“ манмѣ

2 сўр. Польар шўдырым кузѣ кычалын муаш.

созвѣздий шўдыр тўшкам каваштѣ куштылгын муаш лийѣш. Ты шым шўдыран тўшка вурдан коркала, альѣ каструльа койын шога. Ты корка тўр кок шўдыр коч кавашкѣ вик ончѣн, йандар йылгыжшѣ — польар шўдырым мѣ ужына. Польар шўдыр эрѣак ик вѣрыштѣ — *йўдвѣлыштѣ шога*.

Горизонт вѣллам раш палаш лўмын ыштымѣ компас дѣнѣ утларак йѣнан. Компас коробка тўсан лийѣш. Йанда кѣргыштѣ кошар имѣ гай мучашкѣ куштылгын пѣртшѣ магнитангдѣн¹⁾ урыс стрѣлкым шындымѣ. Тудо эрѣ ик мучашыж дѣнѣ йўдвѣлыш, вѣсыждѣн — кѣчывал вѣлыш шогалѣш. Йўдвѣлыш шогалшѣ стрѣлкѣ мучашыжым пычкѣмыш тўсаным, кѣчывал вѣлышкѣ шогалшѣ мучашыжым волгыдым — ыштат. Тыгѣ компас ончыктымѣ дѣнѣ горизонтын вѣл-

лам муына. Компас полыш дѣн мландѣ ўмбалнѣ тўрлѣ прѣдмѣт могай вѣрыштѣ улмым палаш лийѣш. Тѣнгыз покшѣлнѣ,

¹⁾ Магнит — кўртнѣан руда (рок), альѣ урыс комыльа. Тудо шкѣж дѣк моло урыс, кўртнѣѣ тарман-влакым шупшѣш. Коч могай урыс комыльамат магнит дѣн йыгѣн магнитангдаш лийѣш.

сэрла дэч тораштэ компас дэч посна „кошташ“ ок лий. Сар пашаштат палдымэ вэрыштэ кошташ компас кўлэш.

Мландын формыжо.

Ик төр виш вэрыштэ шогэн, шкэнан йыр чыла вэ-лышкэ 5 км наррак мэ ужына. Пушэнгэ вуйыш йа пөрт лэвэдыш ўмбак кўзэна гын, тушэч горизонт утларак шарла. 10 м кўкшыт гыч, йырым-йыр 10 км торашкэ горизон-тым ужына. Аэропланэш 1 км кўкшытыш кўзэн горизонт 100 км мартэн шарлэн койэш.

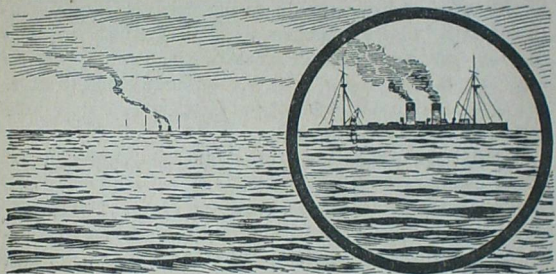
Горизонт кўшычын молан тораш койэш? Ик төр лап-ката мландэ ўмбалан горизонтын тыгэ шарлымыжым умы-лаш ок лий ильэ. Мландэ, чынжым гын, ик төр ўмбалан огыл, тудо шар ўмбал гай тұжвакыла пўгырын шога. Ўлнө улмына годым мландэ ўмбалын пўгыржө торасэ прэмдэт-влакым ужаш мэшайа.

Тэнгыз вўд ўмбалат тидын сэмынак пўгырын шога. Тэнгыз сэр гыч бинокль дэн кайышэ пароходым ончэна гын, эн ончыч мэмнан ужмаш дэч пароходын ўлыл ужаш-ышт койдымо лийыт, утларак тораланышэ пароходын тұнь-ыкшө гына койэш. Тэнгыз вўд ўмбал пўгырын шогымылан лийын пароход кайэн эркын-эркын йомэш.

Тыгэ мландэ ўмбал да тэнгыз вўд ўмбал кумдыкэш ик төр огыт лий. Нунын тұжвак пўгырнэн шогымышт чыла вэрэат шар сэмын төр улыт. Мландэ шар форман улмы-жым шуко эскэрэн палэн налын улыт.

Ожнак учоный-влак кавасэ свэтил-влакым — кэчим, тылзым да пўдыр-влакым тунэмшыштла, тылзэ пэтырналт-мым эскэрэныт. Тылзэ пэтырналтмэ годым волгыдо тылзым йыргэшкэ шэм ўмыл авура. Тыгэ мландын ўмылжө кэчэ волгыдым шойышта да тылзым пэтыра. Тунам мландэ тылзэ дэн кэчэ коклаштэ лийэш. Мландэ шкэжэ йыргэ-шкэ ўмылым пуа гын, тудын формыжо шар гайэ лийэш. манын учоный-влак кангашэныт.

Мландэ ик төр, лапкатан лийэш ильэ гын, тудын чыла вэржэ гычат ик шұдырла гына койыт ильэ. Чынжым гын, шұдыран кава чыла вэрэ икгай огыл. Мэ торааш, кэчы-валвэлыш кайэна гын, каван вашталтмыжым ужуна. Мэмнан палымэ шұдыр-влак горизонт шэнгэлан шойышталтыт. Нунын олмэш, вэсэ тымартэн шинчыдымэ шұдыр-влак лэкмым ужуна. Мутлан, үстэл кумдыкышто кармэ кудалэш манын шкэнан шот дэн шоналтэна. Тудын умбалныжэ пөлэмын эрэ ик потолок қодмыжақ койэш. Кармэ, шұртө дэн кылдэн сакымэ олма умбалнэ кудалэш гын, олман кұшыл могырымжо тудо шкэ умбалсэ потолокым ужэш,

3 сур. Горизонт шэнгэлан пароход шойышталтэш. Пурла могыр, огышто подзорно труба дэн горизонтышто улшо пароход коймаш.

олман ұлыл могырыштыжо кұвар лийэш. Тидын сэмынак, кава вэлжат шарла, мландын түрлө вэлымжэ түрлө лийэш.

Пытаргышлан, мландын шар гай улмыжым мландэ йыр коштмо дэнат палэныт. Эшэ ожсо калык ик вэлышкэ кайэн, мландэ йыр савырнэн вэс могырым мөнгышт толыныт. 1519—1522 ий жапыштэ Магэллан лұман путьэ-шэствэник мландэ йыр пэрвой коштын лэктын. Тудын путьэшэствийжэ $2\frac{1}{2}$ ий жап мартэн шуйнэн. Ту жапыштэ

тыгай путьэшэствий пэш нэлэ паша улмаш, шуко йэнг колэныт. Магэллан дэн пырля кайшэ 239 йолташышт гыч 21 гына мөнгэш пöрылтыныт. Магэллан шкэжат тунам колэн. Магэллан дэч вара шуко гана, тöрлө корно дэн мландэ йыр путэшэствийым ыштэныт. Кызытсэ жапыштэ мландэ йыр путьэшэствий ыштымаш нэлылан ок шотлалт. Тыдэ путьэшэствийым пойэзд да параходэш кок тылзат пэлэ жапыштэ куштылгын ышташ лийэш.

Тыгэ гын, мландэ шар форман да чыла вэрэат туж-вак пугыргэн шогышан улэш. Тидэ пугыржым мэ ужын она кэрт. Мэ мландэ умбалын изэ ужашыжым гына ужына. Мландэ пэш куго: тудын йыронгыжо (окружность) 40 туж км, диаметржэ (торэш кужутан пучкышыжө) 13 туж. км нарэ лийэш.

Мландын суткаштэ савурнымыжо.

Эрдэнэ эрвэл горизонт йымачын кэчэ лэкмым, пэлкэчэ лишан тудын кұзымыжым, касвэлэш шичмыжым кэчэ йыда мэ ужына. Ты кэчэ пöртмашым чыланат шинчат. Крэстьян-влак, нурышто пашам ыштышыла, шкэ паша кэчыштын (кужутыштым) кэчэ шот дэн палат да жапым час дэч поснат палат. Тылзат эрвэлым касвэлышкэ тыгак коштэш. Тудат кэчэ ганьак лэктэш да шинчэш. Йуд мучко тұрысынак шұдыр-влакын коштмыштым ончэна гын, ик Польар шұдыр гына эрэ ик вэрыштэ шога, моло шұдыр-влак тудын йыр эрвэлым касвэлыш кайэн пöртыт. Тыддэн пырляк, шұдыр-влак шкэ кокла вэрыштым вашталтыдэак пöртыт. Тыгэ кэчэ, тылзэ, шұдыр-влак, пүтүнь кава—чыла шкэ свэтилыштгэ мэмнан ончылно эрвэлгыч касвэлыш савурнымыштым ужына.

Тугэ гынат, кэчын, моло свэтил-влакын пöртмышт чынжым гын, укэ. Чынжым гын, нуно эрвэлым касвэлышкэ огыт пöрт, мландэ касвэлым эрвэлыш савурнэн пöр-тэш. Мландэ мланна шойан, кэчэ пöртмө сэмын ончык-

тымыжын ваштарэш, савурнэн пөртэш. Мландэ шкэ йыржэ сутка жапыштэ савурна; ту савырнымашым мэ „суткаштэ мландын савурнымашыжэ“ — манына. Мландэ умбалнэ мо уло нуно чыланат, — мээт, мландэ пөртмө дэн пырляк пөртына да тудын савурнэн пөртмашыжым мэ она шиж. Мэмнан пойэздэш каймына годым, вагон дэн пырля тэнгылат, пассажир-влакат кайат. Тужвалнэ пүтүнь прэдмэт-влак — пөрт, пушэнгэ, тэлэграф мэнгэ-влак — мланна, пойэздлан ваштэрэш каймыла койыт. Суткаштэ мландэ шкэ йыржэ иккана пөртын савурна. Кэчэ тудын йа ик могыржым, йа вэс могыржым волгалтара. Садлан кэчым йүд вашталта.

Глобусэш мландэ пөртмашым раш ончыкташ лийэш. Глобус — шар форман мландым шуко гана изэмдэн ончыктымо үзгар. Глобус күртньö шұдырыш, альэ воштырыш чыкымэ лийэш. Тушан глобус шарым касвэл гыч эрвэлыш савурашат, пөртыкташат лийэш.

4 сур. Глобус.

Глобус шұдырын кұшыл да улыл мучашышт польус-влак манылтыт. Кұшыл мучашыжэ — йүдвэл польус, улылжө — кэчэвэл польус манылтыт. Глобус умбалам кок польус коклаштэ экватор манмэ йыронго ончыктымо. Экватор 40 тужэм километр кужытан.

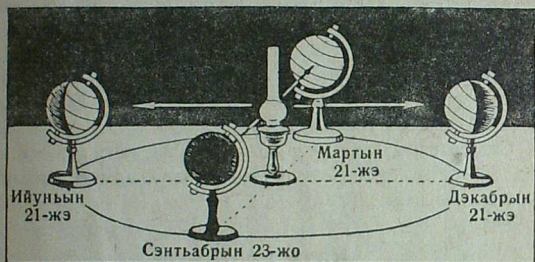
Глобус сэмынак мландат пөртэш. Сандэн суткаштэ мландэ шкэ (шұдыр) йыржэ ик кана пөртын савурна манын ойлат.

Мландэ шарыштэ кок *тарваныдымэ* точко-влак — кок польус-влак улыт. Мландэ шар умбалам кок польусын ик төр коклашыжэ, ушэш шинчэн шогаш, экваторым колтат. Мландэ шарым тудо кок пэлшарлан шэлэш — кэчывэл пэлшар дэн йүдвэл пэлшарлан.

Мландын ийдалыкысэ пörтын савурнымашыжэ.

Кэчэ ик сутка жапыштэ вэл огыл, ийдалыкын түрлө жапыштыжэ түрлын койэш. Кэнэжым эрдэнэ эр лэктэш, кастэнэ пэш кас шинчэш. Кэнэжым кужу кэчэ, кучык йүд лиймым мэ чыланат шинчэна. Кэнэж кучык йүд нэргэн — „кас ўжара эр ўжара дэн ваш лийыт“, манын ойлат. Чылт вэс сэмын тэлым: кэчэ кучыкэмэш, йүд ку-жэмэш. Тэлым кэчэ вара лэктэш, вашкэ шинчэш.

Тидын дэн пырляк, ийдалыкын түрлө жапыштыжэ горизонт ўмбалнэ кэчэ кукшыт түрлө лийэш. Кэнэжым

5 сүр. Ийдалыкыштэ мландын түрлө шотышто лиймашыжэ.
(Лампэ да глобус дэн ыштымэ опыт).

пэлкэчэ жапыштэ кэчэ кучкө кўза, тэлым тудо ўлнырак лийэш.

Ийдалыкын түрлө жапыштыжэ кэчэ түрлын вашталт-мыжэ, мландэ кэчэ йыр пөртмө дэн лийэш. Мландэ кэчэ дэчын 150 млн. км тораштэ шога. Мландэ кава кумдыкышто вийан пörтын кайэн ийдалык жапыштэ кэчэ йыр савурнэн толэш. Мландэ шўдыр ийдалык пөрт-машыж годым мландэ каймэ корнылан шöрынрак шога. Мландэ шўдырын шöрын, шогымыжо эрээк тугак вашталтдэ лийэш. Сандэн ийдалыкын түрлө тылзылаштыжэ кэчэ йол

ик гай огыт шогал. Глобус подставкэ умбалан шудыржэ (рудыжэ) кўлэш сэмын шөрын лийын шогышан пижыкталтэш.

Чуктымэ лампэ волгыдэш (кэчэ олмэш), глобусым ўстэмбал мучко коштыктэн мландын ийдалыкыштэ кэчэ йыр пөртын савурнымыжым ончыктэна. 21 ийунышто мэмнан дэнэ мландын экватыр дэч изиш йудвэлкэ (лампын) кэчэ йол туран возэш.

Кэчывэл пэлшарыш кэчэ йол важык возэш. Ты жапыштэ йудвэл пэлшарыштэ—тэлэ шога. Мландын пөртын кайымэ корныжын вэс могырыштыжо пэл ий жапгыч кэчын тура йолжо экватыр дэчын кэчэвэлкэ шогалэш. Тыштэ—кэнгэж лийэш. Йудвэл пэлшар кэчын важык йолышт дэн ырыкталтэш, волгалтэш; тыштэ—тэлэ лийэш.

Ийдалыкын нинэ кокла жапыштэ—март да сентябрыштэ—шошо да шыжэ лийэш. Кэчын тура йолышт экватырыш шогалыт. Ты жапыштэ йудвэл-да кэчэвэл полушарий-влак ик гайак ырат.

Садлан вэрч, мландэ шудыр шөрын лийын кэчэ йыр ийдалыкыштэ пөртын савурнымыжэ дэнэ, мландэ умбалнэ тўрлын жап вашталтыт.

Кэчэ систем.

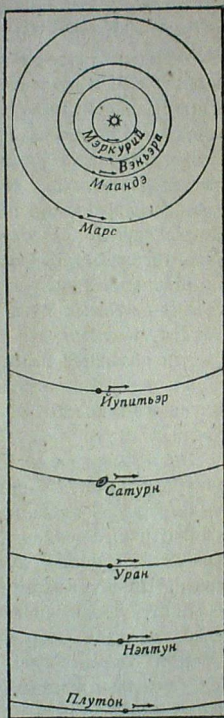
Мландэ сэмынак кэчэ йыр эша кандаш планьэт каваштэ пөртыт. Нуно кэчэ дэчын тўрлө тораштэ улыт. Иктышт кэчэ дэн мландэ кокла дэч тораштэ, вэсышт—лышнэ улыт. Планьэт-влак шудырла дэч путырак изи улышт дэнэ ойыралтын шогат. Планьэт коклаштэ шукужо шкэ волгыдышт дэн огыл, кэчэ йол дэн волгалтыт. Нуно шудырла дэч путырак мэмнан дэк лишыл улыт, сандэн эн кугун кугэмдэн ончыктыш подзорный труба дэнат шудыр-влак мланна йылгыжшэ точкыла гына койыт, а планьэт-влак тыртышла койыт. Кастэнэ кэчэ шичмаш дэч изиш гана варарак, касвэл ўжараштэ йандар йолгалтшэ планэт койаш тўналэш. Тудак эрдэнэ эр, кэчэ лэкмэ дэч

ончыч эрвэлыштэ койэш. Тыгылайыштыжэ ту планэтым „кас шұдыр“ альэ „эр шұдыр маныт“. Наукышто ту планэтым Вэньэра маныт. Планьэт-влакат мландэ гайак шкэ шұдырышт йыр пөртын савурнэн кэчэ йыр пөртыт. Планьэт-влак коклаштэ мландат планьэтак лийэш. Кэчэ дэн пырлыа чыла планьэт-влакым кэчэ систэм маныт.

Кэчэ шкэжэ систэм рұдыштыжэ улэш. Кэчэ путырақ кугу шар. Мландэ шар дэч тудо 1 300 000 гана утла куго. Тудын шокшо тэмпературжо 5—7 тўжэм градус нар улмыж дэн ырыкта, адак волгыдым пуа. Тыгай тэмператур улмаштэ кэчыштэ нимогань наста пэнггыдэ лийын ок кэрт. Тудо йа лэвышэ, йа пар шотышто лийын шога.

Мландын куужэчын лиймыжэ.

Мландын да моло планьэт лиймашым науко тыгэ умландара: шуко миллиард ий ожно, кэчэ воктэн палдымэ кавасэ ик кап кайэн. Шкэдэкшэ шуишмыжо дэн ту кэчэ дэчын вишкыдэ пар гай шыраншэ наста массым кўрлын налын. Нинэ массэ-влак тудын йыр кавакумдыкышто кошташ тўнгалыныт. Эркин-эркин лыпырак шынгэн, пэнггыдэмын нинэ массэ-влак гыч планьэт-влак лийыныт. Нинын кокла гыч йужышт кугурак улмышт дэн кы-

6 сўр. Кэчэ систэм.

зытат шыранышэ лийынак шогат. Молышт ындэй йўк-шэн шуын пэшкыдэ коман лийыныт. Мландат команшэ планьэт.

Рэлигий науко ваштарэш.

Мландын тыгэ лиймыжэ нэргэн наукин умландармашыжэ свьашчэньэ — писаний, библий — чыла рэлигий туныктымыланат ваштарэш шога. Мландымат, кэчымат, тылзымат да шўдыр-влакымат рэлигий йумо пўрэн манын туныкта. Рэлигий туныктымаш дэн пўтўнь тўнья рўдылан мландэ шотлалтэш. Мландылан гына молыжат ыштымэ улыт. Каваштэ улшо моло кап-влак — чыланат мландэ йыр пўрдыт, пуйто нуно мландэ йыр пўрташ ышталтын улыт. Рэлигий озаланышэ (господствующий) классын ик эн куго энгэртышыжэ лийын шогэн. Ту озаланышэ класлан шэмэр калыкын вўржым йўын илаш полшэн шогышо йўн, садлан наук туныктымо дэн кэлшэн шогэн ок кэрт. Озаланышэ класын полышым налын шогэн, рэлигий путырак талын, кужун наук ваштарэш кучэдылын. Рэлигий, у сэмын умландаршэ наук кнагам да учоный-влакымат поктэн, пытарэн толын.

Эн ончыч, кэчэ мландэ йыр ок пўрт, мландэ шкэ йыржэ савурнэн, кэчэ йыр пўртэш манын Копэрник учоный каласэн. Мландэ тарваныдэ шога манмэ шонымашым „йўрдымаш шонэн лукмаш“, манын тудо каласэн. 1543 ийыштэ Кнагажым пэчэтлэн лукмо дэч ончыч Копэрник шкэжэ колэн. Чэркэ ту кнагам йумо ваштарэш шогышылан шотлэн каргэн. Копэрникын пашажым шуктышо Бруно учоный мландын кэчэ йыр пўртмыжым чыныштарэн каласэн, Бруном тидлан вэрч (костер) тул ўмбалан чэркэ суд дэн судитлэн илышымак йўлатэныт. Галилэй лўман вэс учоныймат мландэ пўртэш манмылан казнь дэн лўдыктэн умлымашыжым кудалтыкташ тўчэныт. Тунья пўйрмў нэргэн библий шойа дэн кучэдалмаштэ наук сэнгэн. Библийлан кизыт чылт наукум шинчыдымэ да эн пычкэмыш йэнг гына инанат. Рэлигий кызытат туныктымаш

дэн кучэдалын калык пычкэмышлыкым шуйэн шога. Коперникын чын туныктымыжым кызытат рэлигий йөрдымылан шотла. Шэмэр калыкын чын умлымашыжэ озаланышэ капиталис класслан лүдмашым конда. Чын умлымаш, йэнг вур дэн илышэ-влак ваштарэш кучэдалаш ужэш.

ССРУ-штэ гына Компартий дэн правительствэ — рэлигий тутра гыч шэмэр калыкым лукташ кучэдалэш. Мэмнан дэн наук эрэ утла да утла шэмэр калыкын куго чапшым нөлтэн шога.

II. ПЛАН ДЭН КАРТ.

План-влак кузэ ышталтыт.

Мландэ умбалнэ түрлө прэдмэт-влак кушто улмыштым вашкэ палашлан кагазэш ончыктат.

Мландэ умбалын изи ужашышт планэш ончыкталтыт.

Мэмнан ончылно (7 сур.) Днэпрогэсын, эн кугу элэктростанцийын—планжэ. Ту станцэ Днэпр вудын куаш кў пундашан (порог) вэрэш ыштымэ.

Путырак кўшнő чонгэштышэ аэроплан гыч ончымо сэмын Днэпрогэсын чыла ыштымэ вержым планыштэ ужына.

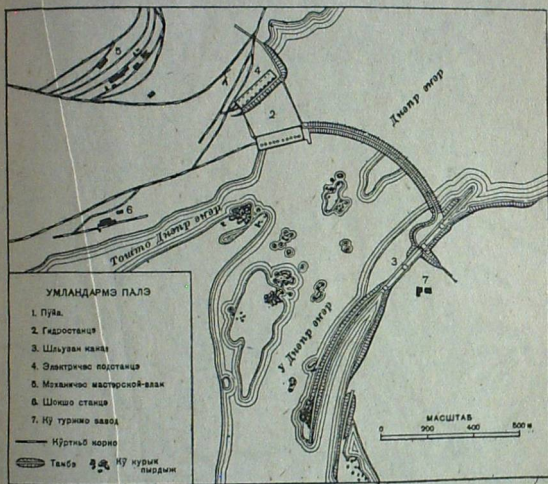
Днэпрогэс пўйа дэн Днэпрын торэшыжэ 600 м улмышым ужына. Планыштэ тудо 3 см — кутышан ончыктымэ. Тугэ гын, пўйа кужут планыштэ 20 000 гана изэмдымэ. Планэш кугытын чын висажэ олмэш мэ изэмыман виса дэн пайдалэна. Чын кугытан висам вашталтышэ план кугыт виса масштаб манылтэш. Планын масштабшэ план воктэн өрдыжэшыжэ, альэ ўланжэ линейла ончыкталтэш. Линий сантиметр-влаклан пайлалтэш. Цифр-влак ик сантиметрыштэ кунар километр, йа метр-влак улмыштым ончыктат. Тагай линей, линейан масштаб манылтэш. Линийан масштаб воктэн, альэ тудын олмэшыжэ шуко годым дроб возалтэш, тудо числан масштаб манылтэш. Мэмнан дробна $\frac{1}{1000}$ числан гын, тидэ планэш чын кужытшым 1 000 кана изэмдымым ончыкта.

Планыштэ түрлө прэдмэт-влак ик масштаб дэнак ончыкталтыт. Сандэн планыштэ тагастармаш кугытышт чын

гайак лийыт. Чын ужмаштэ ик пöрт вэсэ дэч кок гана изи вэ-
рым налэш гын, планыштат тудо кокгана изинышталтман.

Планым ышташ куго масштаб налылтэш гын, вэр он-
чыктымашат куго лийэш. Изи масштаб налылтэш гын, вэр
ончыктымашат изи лийэш.

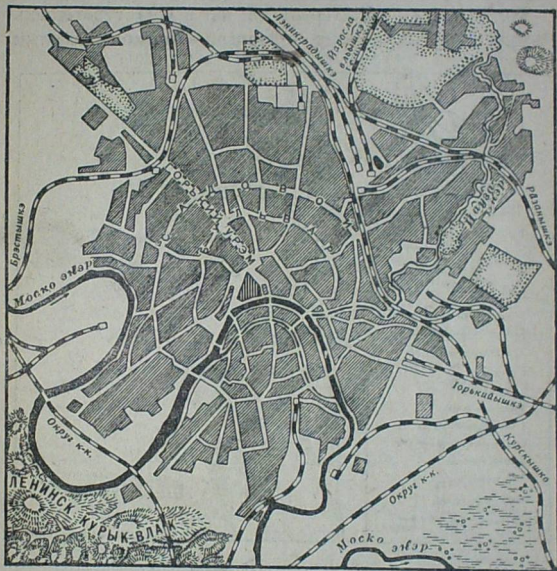
Кок планым тангастарэна (8 да 9-мшэ сүрэт-влак).
Мэмнан Ушэмын йошкар столицын — Москон планжым

7 сүр. Днэпрогэс план.

изи масштаб дэн налына. Крэмльым куго масштаб дэн
налына. Моско планыштэ Крэмль изи вэрым налын ончык-
тымо. Крэмль планыштэ куго масштаб дэн ончыктымыла
түрлыжымат раш лончылкалэн (койыктымо) сүрэтлымэ
огыл. Ты сэмын, планын масштабшым изиракын налмылан
вэрч, планыштэ түрлыжымат путырак изин сүрэтлэн он-
чыкташ гына лийэш.

Планэш, прэдмэт-влак могайрык кугыт вэр налмым ончыктымo дэч посна, нуно эшэ кузэ ваш-ваш йыгырэ ышталтмымат палаш лийэш. Планэш йүдвэлыш ончыктышо стрэлкэ дэн тунья вэлыштым палат. Стрэлкэ ук-аныштэ, йүдвэл эрэ кұшнō лийын ончыкталтэш. Прэдмэт-

1 0 1 2 3 4 КИЛОМЕТР.

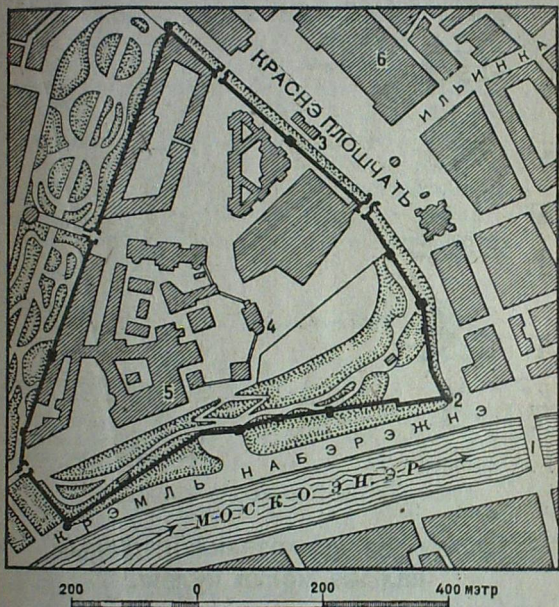
8 сур. Моско план.

влакым иктышт вэсышт дэч горизонтын могай вэлэш да могай коклаштэ улмыштым планэш палэн налаш лийэш. Днэпрогэсын пұйаштыжэ, мутлан, мэ тыгэ ужына: Днэпр вұдын сэр коклашт 600 м лийыт. Днэпрын ик сэржэ йүд-касвэлыштэ, вэс сэржэ кэчэ-эрвэлыштэ лийыт.

Планыш пуртымо прэдмэт-влакым кузэ палыман.

Планыштэ кэчмомат сүрэтлэн ончыктымым палаш, пос-на ойыртэман чийа дэн палэ-влак налылтыт. Ты палэ-

M16936

9 сүр. Кремль план.

влакын умландармашыжэ план воктэнак пуалтыт. Умландаршэ палым шинчэн шогымаш планыштэ чыла сүрэтлалт-шыс паланнаш. Утларак чүчкыдын мланна ваш лийшэ

умландаршэ (мутлымо) палэ дэн пайдаланымашым ончык-тэна (10-шо сур. ончыза).

Планым ончэн, кнагаштэ возымым лудын налмэ дэч утла түрлө вэрымат палаш лийэш. Планыштэ иккана ончал-маш дэн мэ чыла түрлө оралтым, пасум, чодрам, энгэрым, корным да монь ужнына. Адакшым, нинэ ончыктымо вэр кудыжо кушто шогымыжымат мэ раш палэна.

1. Лэваш

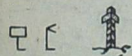
2. Посна сурт

3. Фабрик

4. Мардэж вакш

5. Километр шотым ончыкты, шо палэ ментэ

6. Руэн налмэ чодра

7. Шуэ чодра

8. Вондэр (отэр)

9. Йбрэ чодра

10. Иман чодра

11. Лышташан чодра

12. Олык

13. Воячаш лийман куп

14. Ик төр лапка да чумуркан ошма

10 сур. Планын умланадршэ палэ-влак.

Пашачэ дэн колхозниклан планым палымэ молан күлэш.

Социализм ыштымаштэ созначылнэ пашачэ дэн колхозниклан план дэн пайдаланэн моштымаш пэш куго по-лышым пуа. Завод ыштымэ годым, ыштышаш вэрлан могайрак мландэ кумдыкшым налаш кўлмым шинчыман. Ик корпус дэн вэс корпус тидэ кумдыкышто лач шкэ күлэш вэрыш шындалтшэ. Кажнэ мастэрскойын йўдвэлыш

окнашт ынышт лий, волгыдо могырыш ыштыман. Ты ойлымашым чыла шукташ планым ыштыман. Планэш ончыктымo почэш паша ыштышылан ту планым палыман.

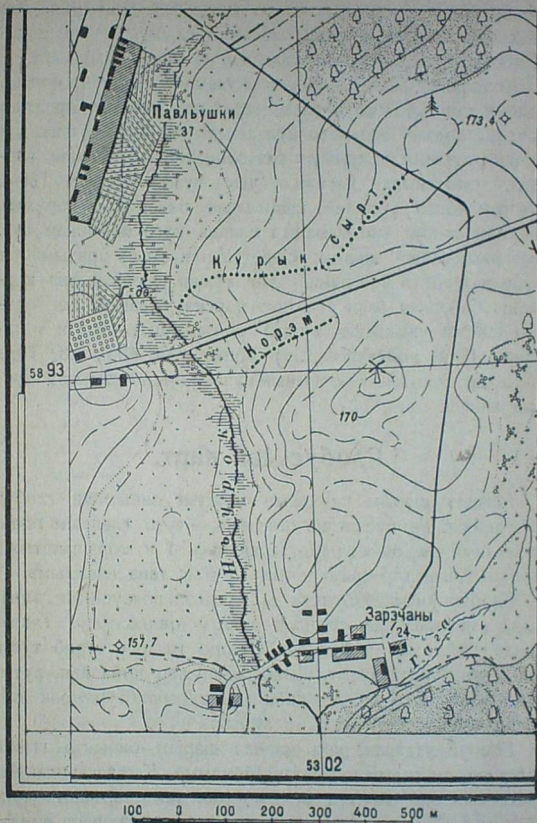
Колхозым альэ совхозым кўлэшын моштэн почаш, волык коштыктымo вэрлам, корнылам, сзанлык оралтым колхозын моло шотышто кўлэшлыкымат ышташ, план дэн шотлэн луктын моштыман. Мэ социалис ола-влакым ыштэна, тоштыжынат планжым угыч пужэн ыштэна. План, утларак йōнан урэмлам, кварталлам, оласэ (сат) парклам, трамвай линий ыштылмаштэ мланна куго полышым пуа. Пытартышланжэ шкэнан Совэт Ушэм элым аралымаштэ планым кучылт моштымаш пэш кўлэш. Созначылнэ крэдалшэ бойэцлан план дэн шкэ войска ужашыжэ да тушман войска ужашышт кушто шогымыштым палэн моштыман. Нинэ войскан вэрышт йōнан альэ йōндымō? Тидэ ойлымашым чылажымат планым кучылт моштымэк вэлэ шукташ лийэш.

Глобус дэн карт.

Мландэ шарым эн сайын моштэн ончыкташ глобус дэн лийэш. Глобусым мэ шинчэна,— тудо мландым шуко гаңа изэмдэн ончыктымo. Глобусын 1 м торэшыштыжэ мландын чын торэшыж дэчын 13 млн. гана изэмдымэ.

Глобус ўмбалан йўдвэл да кэчывэл польус-влак, экватор, тэңызлам да мландан вэрым ончыктымo. Тэңыз кандэ чийа дэн чийалтымэ. Кукшо мландэ тўрлō тўсан чийа дэнэ чийалталтыт. Лапка вэр ужар чийа дэн, пугырак кўкшō вэр — ошалгэ чийа дэн, курыкла тўрлырак шун тўсан чийа дэн ончыктымo лийыт.

Глобус утларак раш мландэ шарым ончыкта гынат, шуко годым тудым кучылташ йōндымō. Кагазэш мландын ўмбалжым лап пыштэн ончымo дэн таңастармаштэ тудо йōндымō. Тудо мландэ дэн таңастармаштэ пэш изилан вэрч, мландэ ўмбалын ужашышт пэш изэмын сўрэтлалтыт, йужо годым тыгыдырак прэдмэт-влак сўрэтлэн ончыкты-

11 сур. Йалысэ вэрын планжэ.

дэат кодыт. Садлан тыгылай илышыштэ глобус оlmэш вэс (лапка) кагазан карт дэн пайдаланаш логалэш.

Мландэ шар пўтўньэк картэш касвэл да эрвэл пэл-шарла сўрэтлалтын ончыктымо. Нуно—кок тыртышан карт-влак улыт. Ик польус гыч вэс польусышко шумэш пэлэ гыч пўчмэк, нунын гыч коч кудыжат мландэ шарын пэл ужашыжым ончыктымыштлан кōра лўмым пуымо. Картым сайракын ыглаш, пэл шаран картыштэ мом ужаш лиймыжым лончылэн налына.

Пэлшар картыштэ мом ужаш лийэш.

Пэлшар карт-влакым ончымаштэ, тушто лапка кум-дыкан вўдым мэ ужына. Нинэ—Атлантик, Куго да Индий океан-влак улыт. Окэан коклаштэ куго ужашан кукшу мландэ-влак, альэ матэрик-влак, ончыктымо улыт. Матэрик-влак тўнья ужашлан (части света) шэлэдалтыт. Ындыжым тўнья ужаш-влак мландэ шарэш кузэ пайлалт-мыштым ончэн налына.

Касвэл пэлшарыштэ йўдвэлым тўнгалын кэчывэлыш шумэш Амэрик кумдыкэш шуйналтын кийа. Ту ыктэш-лымэ кок посна ужаш гыч Йўдвэл дэн Касвэл Амэрик гыч шога.

Мландын вэс вэлымжэ, эрвэл пэлшарыштыжэ тэngыз дэн шуко тўрлын пўчкэдалтшэ сэран, куго кумда матэрик („масса“) ончыктымо. Тудо шуко ужашлан шэлэдалтшэ. Эрвэл пэлшарыштэ, мландэ шарын эн куго ужашыжэ—Азий уло. Ту пэлэн касвэлыштэ изирак, пэш чот вўд дэн пўчкэдымэ сэран Йэвропа уло, Йўдвэл польус йыр, Йэвропо, Азий да Йўдвэл Амэрик коклаштэ Атлантик океанын ужашыжэ—Йўдвэл польар лўман тэngыз уло. Йэвропо дэч кэчэвэлыштэ, Африк уло. Тудо Атлантик дэн Индий океан коклаштэ экватор пўчкын эртымаштэ. Африк йўдвэлым Йэвропо дэч Срэдизем тэngыз дэн ойыралтэш. Кэчывэл пэлшарыштэ, Африк дэч эрвэлыштэ,

Индий окэан вэс могырышто туньян эн изи ужашыжэ Австралий уло. Пытартышыжлан кэчывэл польус воктэн Антарктида уло.

Картэш градус сэткэ молан ышталтэш.

Иктаж могай прэдмэтын йа мландын иктаж могай ужа-шыжэ мландэ шарын могай вэрыштэ улмыжым карт дэн кузэ кычал муыман?

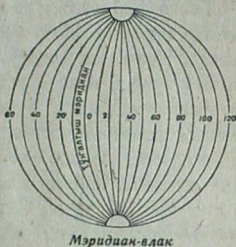
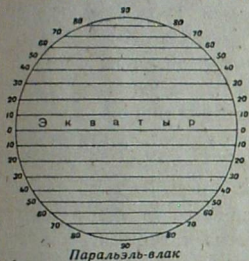
Мландэ шарыштэ тудын ужашышт да посна прэдмэт-влак кушто улмыштым палаш, картэш градусан сэткым корыман. Ты сэткым шинчалан койшо линий-влак дэн глобусэш мэ сүрэтлэн кэртына.

Мэ шинчэна, экватор 2 польус дэч иктөр кокла гыч кайэн мландым йүдвэл да кэчывэл пэлшарлан ужашла. Садэ курык, энэр, ола да монь йүдвэл альэ кэчэвэл пэл-шарыштэ улмыжым экватор шот гычын мэ палэна. Тугэ гынат, экватор дэч могай коклаштэ садэ вэрнэ улмыжым мланна раш палаш күлэш.

Тидлан вэрч экватор дэч польус коклаштэ иктыжэ вэсыж дэч иктораштэ шогышо 89 онгым корыман (12 сүр.). Нуно паральэль онго манылтыт. Нинэ тыртышла кокла вэрым лопкыт градус маныт. Лопкыт градус чот (чотлымаш) экватор гыч тунгалэш. Экваторыштэ лоп-кыт — 0° лан шотлалтэш. Польусышто — 90° градуслан шотлалтэш. Тидым кучыкэмдэн тыгэ возат: 90° . Картыштэ паральэлан онго-влакым градус лопкыт йэда огыл, 5 альэ 10 градус коч корат. Тыгэ кормаш линий-влак картыштэ иктаж могай прэдмэтым сүрэтлаш ынжэ мэшайэ манын ыштат.

Ындыжым кычалмаш вэрна экватор дэч могай тора-штэ шогымыжым мэ муын кэртына. Тидэ шот гыч Лэ-нинград ола экватор дэч йүдвэлыштэ 60-мшо паральэлан онго коклаштэ шога. Моско экватор дэч йүдвэл 50 да 60 паральэлан онго коклаштэ шога. Вэс сэмын каласаш гын, Ленинград йүдвэл лопкытын 60° шога, Моско йүд-вэл лопкытын 56° -жо шога.

Тугэ гынат, мландэ шарыштэ Моско шогымо вэрым тыгай йөн дэн гына кычалаш ок лий. Эшажэ паральэль онго көргыштыжат могай вэрыштэ шогымыжым мланна палаш күлэш. Паральэлан онгышто точкын вэржэ кушто улмыжым раш палаш, глобусышто да картыштэ ик польус гыч вэс польусыш шумэш 360 пэлонго-влакым төр кок-лан корат. Нуно экватор дэн чыла паралэль онгым пұчыт (12-мшэ сұр.). Нинэ пэлонго-влак мэридиан-влак манылт т. Ик мэридиан дэн вэсэ коклажэ кужытын градусыжо (градус долготы) манылтэш. Кажнэ маридиан, кажнэ паральэль онгын ик точкэшыжэ гына пұчкылтэш.

12 сур. Паральэль да мэридиан-влак.

Сандэнэ Моско могай мэридиан да паральэль онгышто улмыжым шинчэна гын, мэ пэш (раш) лач тудын вэржым мландэ умбалнэ муын кэртына.

Мэ паральэль-влакым шотлэн моштэна. Кызыт мэридиан шотлымашым ончэна. Мэридиан-влак коклаштэ ик-тыжэ тўнгалтышлан шотлалтэш. Тудын гыч тўнгальн молыжо шотлалтыт. Тўнгалтыш мэридианлан, Гринич ола коч кайышэ мэриидан налалтэш. Гринич ола Английын столицэ ола—Лондон воктэнжэ шога.

Тўнгалтыш мэридиан гыч тўнгальн касвэлгэ, эрвэлгэ 180 мэридиан гыч шотлалтыт. Ты шот дэн касвэл, эрвэл кужыт-влак лийыт. Моско 38°, Лэнинград—30° Гринич дэч эрвэл кужытышто шогат.

Задач-влак: Глобусышто альэ пэлшар картыштэ Йудвэл Амэриkyн Сойэдиньонэ Штатын тунг порт олажым— Нью-Йоркым кычалын муза. Тудо Йудвэл Амэриkyн Гринич дэч эрвэл сэршытыжэ йудвэл лопкытын 40° да касвэл кужутын 74° коклаштыжэ лийэш.

Мэмнан эрвэл Владивосток портын могай лопкыт дэн кужытшым кычалын муыза.

Географий карт дэн план коклаштэ могай ойыртэм уло.

Географий карт мландэ умбалым куго кумданьэк сүрэтлэн ончыкта. План мландын изэ ужашыжым гына ончыкта. Нунын коклаштэ тэвэ тыгай ойыртыш уло. Картыштэ пүтүнь мландэ шар, тудын посна ужашышт, туньян тичмаш ужашышт, нунын государтышт, кундэмышт, районышт ончыкталтэш. Планыштэ пöртла, нунын ужашышт, ола, совхоз, колхоз-влак да монь сүрэтлалтын ончыкталтыт. Картын масштабышт план масштаб дэч путырак тыгыдэ улыт. Садлан каргэш план дэчын тыгыдэ прэдмэт-влакым пэш шагал лончылэн сүрэтлат. Ик сантиметрыштэ 15 км улман масштаб дэн точкым картэш чэрнила дэн шындэт гын, тудо $\frac{3}{4}$ км торэш вэрым налэш. Тидын гыч, тыгай картэш коч могай вичкыж линийым корэна гынат, тудо изирак энэр, корно, тыгыдэ нур-влак дэч да монь шуко гана лопка лийэш. Тыгыдэ масштабан картыштэ ола шогымо вэрымат путырак изин сүрэтлэн гына ончыкташ лийэш. Тидлан вэрч, олам ончыктымо олмэш мастабын налмэ кугытшым ончыдэак палэмдышэ палэ-влакым сүрэтлат. Картынат план сэмынак шкэ ойыртэмын умландаршэ палэ да чийа лийэш. Картыштэ энэр-влак кадыр-шэм линий, ола-влак—шэм тыртышла дэнэ ончыкталтыт. Тэнгыз, лапка вэрла, курыкла да монь картыштэ түрлө чийа дэн ончыкталтыт. Тыдэ нэргэн глобус ыштымым умландармына годым мэ ончыктэн улына ильэ.

Коч могай географий картыштат, градус сәткә, параллель, меридиан, лопкыт да кужыт градус ончыкталтыт. Планэш градус сәткә огэш ончыкталт.

Картэш мландә шарын куго участкыштым, мутлан мәтәрикын да монь, мландын тужвак пугырын шогымашыжым ончыктышо вәрат сүрәтлалтэш. Планэш мландын изи участкышт гына ончыкталтыт, тушто мландын тужвак пугыргән шогымашыжә палын ок пуро.

Карт молан ышталтэш.

Карт түрлө пашаланат күләш. Коч могай элын пүртүс илышыжым палашлан, картышкә тәнгыз, кукшо мландә, энәр, курык-влак да монь возалтыт. Тыгай карт физик карт манылтэш.

Физик түн йавльэнийым ончыктымо дәч посна эшә түрлө промышлэныс да йал озанлык пашам ончыктышо карт экономик карт манылтэш. Сар годым күләш значэнийан прәдмәт-влакым сүрәтлән ончыктымын войәннә карт лийэш. Тыдә войәннә-топограф карт манылтэш.

Пытартышлан, государствә-влакым палыктән сүрәтлымә карт-влакат (Административнә карт) улыт.

Мландә үмбалнә СССР дән моло куго капиталист кугыжаныш-влак кузә пайлалтыныт.

Тидә кнага пәлән пыжыктымә картым тә ончыза. Ту картыштә СССР *Йэвропын эрвэл ужашыж дәнә Азийын йүдвэл пәлуужашыжым пүтүнъэк налын шога.* СССР моло куго кугыжаныш гайак куго. Тудо мландә шарыштә улшо пүтынъ кукшо мландын кудымышо ужашыжым налын шога.

Коммунист партийын, тудын вождышын — Сталин йолташын вуйлатән нангаймыжә почәш пашачә дән шәмәр калык тидә куго кумда вәрыштә социализмым ыштат.

Ындэ кугырак капиталист кугыжаныш-влак кушто (могай вэрыштэ) улмыштым ончэн налына. Касвэл пэлшарыштэ, Йүдвэл Амэрик матэриkyштэ **Йүдвэл Амэрик сойэдиньон штат** кийа. Эрвэл пэлшарыштэ, Йэвроп матэриkyн касвэл ужашыштыжэ, Атлантик тэngыз вүд отрошто **Англий** кийа.

Йэвроп матэриkyн касвэл ужашыштыжэ **Франций** кийа. Тужэч шола вэлышкырак, Йэвропын рүдыштыжэ **Гэrmаний** кийа. Эрвэл пэлшарыштыжэ Эрвэл Азийын сэрышт дэн Йапон отролаштэ — **Йапоний** кийа.

Нинэ туньян кугырак импэриалист кугыжанышт-влак улыт. Нуно кугыжаныштэ пашам кипиталист-влак виктарэн шогат.

Нуно капиталист-влак пашачэ дэн кресаньык-влакын вұрым йұын колонийым погэн налын агэн илат. Индий Английын эн куго колонийжэ. Англий Индийым агэн, тудын вұржым йұын шога. Индий Азийын кэчэвэлыштыжэ кийа.

Йүд-касвэл Африк Франций кид йымалнэ пүтұнъэк манаш лийэш. Моло колоний-влакат тугакак нинэ импэриалист кугыжаныш кид йымалнак илат.

Капиталист кугыжаныш-влак туньям пужэн пайлышаш вэрч шкэ коклаштышт ваш-ваш кучэдалын шогат.

Мэмнан Совет Ушэмыштэ ик йэнг вэс йэнг эксплоатироваймэ улмашым йөршэшлан пытарымэ.

Нунын дэн власть буржуазий кидыштэ. Нунылан мэмнан элыштэ тыгай улмо пэш огэш кэлшэ. Сандэн чыла кугыжаныштэ улшо буржуазий-влакат мланна пэш шыдэшкэн илат.

Моло кугыжаныштат пашачэ дэн кресаньык-влаклан йөршэш буржуазий кид йымачын шкэныштын индыралтмыштым утаршаш вэрч рэволюцийым ыштыман. Мэмнан Совет Ушэмысэ пашачэ дэн кресаньык-влак коммунист партийын вуйлатымыжэ почэш буржуазийым пытарэн моло элланат примэрым ончыктэн пуышт.

III. МЛАНДЭ КОМ.

Мландэ ўмбалын кум лэвэдышыжэ.

Мландэ шарын ўмбалжэ пэшкыдэ лэвэдышан (коман). Мландэ ўмбалын шуко ужашыжэ вўд дэн лэвэдалтшан адак кукшо мланданат уло. Нинэ лэвэдыш дэч посна мландэ шар йырым-йыр йуж лэвэдыш да, атмосфэр дэн авуралтын. Йуж лэвэдышын мландэ ўмбалнэ лийшэ шокшым, йўштым, мардэжым, йўрым пайлымаштэ куго шотшо уло. Тидымак вэс сэмын каласаш гын, йуж лэвэдыш мландэ шарыштэ климытым пайлэн шога.

Йуж лэвэдышын түржэ (мучашыжэ) могай кўкшытыштэ пытымыжым раш нигэат ок палэ. Кўкшытым, тудын кўшыл лончыштыжо иктаж могай йавлэний лиймым ужын гына мэ шотлэна. Йўдвэл сийаний йўдвэл элла-влакын йудыштым волгалтара. Тыгай сийаний мландэ ўмбал дэчын 500—700 км тангыт тораштэ лийын шогымыжо мланна палэ.

Мландын пэшкыдэ комжо (лэвэдышыжэ) мо дэнэ ышталтын.

Мландэ шарын пэшкыдэ комжо курык пород дэнэ ышталтын. Курык пород: ошма, шун, известняк, мрамор гранит да монь. Пэш чўчкыдын курык пород-влак иктэ вэсэ ўмбалан лончылалтын шогат. Корэм сэрыштэ, энэр вўд дэн мушкылтшо сэрыштэ нуно лончылам раш ужаш лийэш. Тыгэла лончылалтшэ пород-влак йа пушкыдо рокан, йа кўан лийыт. Тыгай лончалтшэ пород-влак вўд пунда-

шэш турлэн шичшэ (осадочные) манылтэш. Нуно вуд пундашэш турлэн шичшэ наста-влак гыч лийыныт. Вуд тыгыдэ ошмам, түрлө йошкыным нангайшыжла вуд пундашышкэ шында. Шөнчалан вуд парыш пучымэкэ, тудын пундашэшыжэ шөнчал гына кодэш. Йуж гычат осадочный пород лийын кэртят. Талэ мардэж мландэ рокын тыгыдэ ужашыштым пуракла налын торашкэ намийэн шындэн кэртэш.

Йужо курык пород лончылалдымэ куго комылан (массан) лийын кийат. Тыгай кў пород-влак тыгыдэ, йа куго кристал-влак ушалтмэ дэн лийыныт. Сандэн массивнэ-кристал породан манылтэш. Мутлан гранит тугай улэш.

Массивнэ-кристал пород кузэ лиймыжым ыглаш, мландын көргысö ужашышт могайрак улмыштым мланна палыман.

Мландэ шар көргысö наста-влак могай улыт.

Кэлгэ шахтылаштэ, мландын кэлгырак лончышко волмо сэмын эрэ шокшырак да шокшырак лиймашым шукэртак палэн налмэ. Мландэ рүдö вэлыш воымо дэн, мландэ шокшо эрэ утларак кугэмэш. Тидэ шот дэн учоный-влак тыгэ шотлэн луктыныт: 80—100 км нарэ мландэ (көргыштö) кэлгытыштэ пэш шокшо. Тугай шокшышто пүтүнь курык пород ырэн вишкыдэмыт.

Мландэ шарын торэшыжэ 13 туж. км нарэ лийэш. Сандэн мландын йүкшышö комжым тудын торэшыж дэнэ тангастарэна гын, мландэ шарын пэш вичкыжын команжым гына мэ ужына. 80—100 км. кэлгытыштэ улшо вишкыдырак шокшо наста мландэ умбалын чоткыдо нэлэ комжо дэн пэш чот тэмдалт шога. Садлан тудо пижэдылшэ пэлэвишкыдэ массэ гайэ. Ты пижэдылшэ шокшо массэ магма манылтэш.

Массивнэ кристал пород-влак кузэ лийыт.

Мландэ шарын шэлэдалтшэ альэ йара вэран комжо дэн магма мландэ ўмбалын лишкыжэ кўза гын, эркин-эркын тудо йўкшаш тўнгалэш. Тунам тудын гыч тўрлө составан кристал-влак ойыралтмэ дэн курык массив кристал пород лийэш. Мландэ комышто тыгэ эркин йўкшэн гранит лийын. Гранитыш тэвэ тыгай наста-влак пурат: йанда тўсан кварцын ваш ушалтшэ кристалик-влак, йылгыжшэ, вошт койшо, альэ шэм слўуда пластинкэ-влак, адакшым полэвой шпатын сур тўсан, йа розо тўсан пырчэ-влакышт пурат.

Курык пород шуалгымаш.

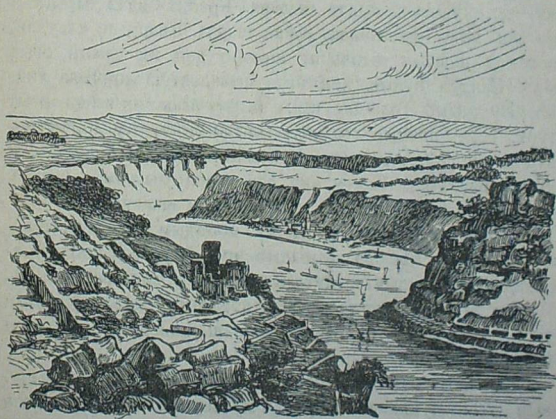
Гранит эн пэшкыдэ кў пород кашак. Тугэ гынат, ку-жу жап эртымэк тудат шалана. Гранит кэчэ ырыктымэ дэн моло наста-влак гайак шарла. Кварцын, слўудан, полэвой шпатын пырчышт шокшо дэн ик сэмын огыт ырэ. Сандэн нунын коклаштэ шэлэдалтшэ лончыла лийыт. Йўкшымō годымат нинэ пырчэ-влак ик-гайак огыт турт. Тидат лончылалтмашым ыштэн шога. Кў лончышко вўд пурэн йўштэш кылмэн, лончылам шара. Тидэ вўдын кылмымыж годым кугу вий дэн шарлымыжым ончыкта. Гранит шкэнжын тыгыдэ ужашыштлан шалана.

Кукшо мландыштэ улшо кў породым вўд вэс сэмынат сўмыра. Мландэ комышто шуко тўрлө улшо наста-влакым вўд шулыкта. Мутлан шōнчалым, гипсым да монь. Вўдэш шулышо наста курык породыш логалын, тудын составшым вашталта. Мутлан манаш, полэвой шпатым да слўудам шуныш савыра.

Ты шот дэн кў пород шалана, тыгыдэмэш. Нунын гыч пушкыдо пород, мутлан, ошма альэ шун лийыт.

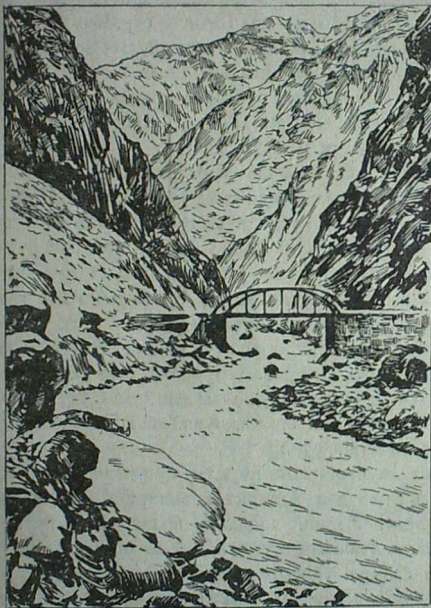
13 сур. Корэм.

14 сур. Энэр пундаш.

Вӯд дән мардәж мландын ўмбалжым кузә вашталтат.

Пушкыдо (вужга) пород-влак шуко годым шкә лий-
маш вэрәшышт огыт код. Нуным *вӯд мушкәш*. Талә йур

15 сур. Кавказ курык Дарйал кугу корэм пундаш.
Тьэрәк энәр.

годым эскэрымашна, мландә ўмбалнә вӯд йогән каймә
дән лакыла — выньәмла лиймым раш ончыкта.

Выньэмла кэлгэ корэмышкат савырнэн кэртэт (13-шо сүрэт). Мландэ умбалым лум вудат тидын сэмынык мушкын кэртэш.

Тидын дэчат чот кукшо мландын умбалжым энэр вуд румбыкым, ошмам, вийан йогымыж годым кў-влакымат йоктарэн нангайа. Тыгэ энэр вуд шканжэ корным ышта. Шуко курым гыч ложэм (долина) дэн курык кокла корэмым ышта. 14-мшэ да 15-мшэ сүрэтыштэ вуд тыгай ложэм дэн курык кокла корэм пундаш гыч йогэн каймыжым ончыктымо. Йужо эллаштэ вуд кэлгэ выньэмым мушмыж дэн мландэ умбалым пүчкэдэн тыгыдэ курыклам, төр умбалам кўкшө вэрлам ышта. Тыгылай кўкшү вэрлам „столовый“ курык маныт.

Лум дэн ийат мландэ умбалнэ тыгай пашам ыштат. Кўкшө курык умбалнэ кэнэжым лум ок шуло. Тура курык сэр гыч лавэ сэмын тудо кўрылт волэн кайа (16-шэ сүр). Тыгай лавин-влак шкэ корно йымак логалшэ пушэнгым тугат, оралтым шўкалыт, кўан курык сэрлам пэлэнышт шалатэн нангайат. Лум ора кўрлын волымо дэн курыклат сўмырлымыт. Йужо вэрыштэ лум ора шулэнат, сўмырлэнат кэртдымаш вэрыштэ иктыш чумыргэн шкэ нэлытшэ дэн тэмдэн ийышкэ савурна. Ий вэрла альэ асфальтла шкэ пэнгыдыжым кучэн шогэн шаланэн йогэн кэртэш. Сандэн курык умбачын ий эркын нушкын вола, тудо лэдник манылтэш (17-шэ сүр.).

Йуштө кундэмлаштэ ий элым пўтўньэк лэвэдэш. Грэнландий остров дэн Антарктид матэрик, лэдник йымалнэ тыгэ кийат. Лэдник нушкын волэн, шкэ куго вийжэ дэн мландэ умбалым сусырта, кўйым ошмашкэ да шуныш туржын савыра, төрсыр мландэ умбалым төрла.

Ий сэмынак мардэжат мландэ умбалым вэсэмда. Мардэж ошма дэн пуракым нангайа. Ошман кундэмыштэ, мутлан, энэр дэн тэнгыз ошман сэрыштэ, пустыньыштат мардэж ошмам куго чонгам альэ „дьуны“ манмым оралэн кода. Пустыньлаштэ, нинын формышт имньэ таганла лийыт. Тудым бархан-влак маныт (36-шо сүр).

Тэнгызат мландэ ўмбалым вэсэмда. Тэнгыз вўд онг (толкын) куго вий дэн тура сэрышкэ лупшалтэш. Ку пырдыжан сэрымат тэнгыз вўд сўмыркала (18-шэ сўр).

Ошма дэн шун энэр вўд дэн тэнгызыш йоктарэн нангайалтын пундашышкыжэ шынчэш. Ошма тэнгыз сэр лишан шинчэш. Шун шуко мартэн вўдыштō румбыкла шога да варажым сэр дэч тораш вўд пундашэш шинчэш.

Тидын сэмын, шуко курым мучко тэнгыз вўд пундашыштэ ошма дэн шун кўжгō лончыжла дэн шинчыт. Виш окэаныш ни ошмат, ни шунат кайэн огыт шу. Окэан вўд пундашыштэ улшо йошкын, вўдыштō шуко миллиард раковин да тыгыдэ тэнгызсэ илышан дэн кушкыл - влак дэн лийэш. Тыгэ лиймэ дэн миллион нар ийдалыкыштэ тэнгыз вўд пундашыштэ кўжгō

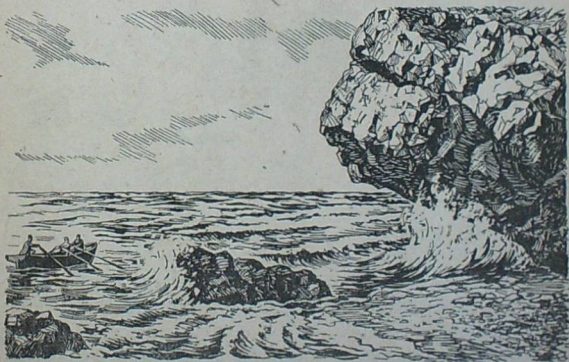

16 сўр. Лавина.

пор да извэстньак лончыла лийыт. Тыгай лончым кукшо мландын курык сэрыштат, корэмыштат энэр вўд сэрыштат ужаш лийэш. Кузэ нуно кукшо мландыш логалыныт? Мландэ шар кōргысō вий влийаний дэн мландэ ком ик вэр гыч вэс вэрыш тарванымэ дэн нуно кўшкō нōлтадалтын кукшо лийыныт.

17 сур. Ложэмыш нушкылтшо лэдник. Ложэмыштыжэ энгэр
вуд. Курык сэрыштыжэ кадыр-кудыр корно.

18 сур. Ку пырдыжан сэрым сұмыркалышэ тэнгыз-вуд онг
лупшымаш.

Мландэ ком кузэ кусна.

Мландэ (кӱргыштӱ) ком йымалнэ пэлэвишкыдэ, пижэ-дылшэ, ырыктымэ шыштэ сэмын магма массэ улыжым мэ-ындэ шинчэна. Мландэ комын йужо ужашышт тидэ пушкыдо массышкэ кэлгыракын волэн альэ ұтырак кұшкӱ кұзэн кэртыт. Ты лиймаш мландэ комын нэлытшым онча. Вуд дэн матэрикин йужо вэрыштыжэ курык пород тэнгызыш мушкылт кайа, тудо матэрик ужашыжэ куштылэмын кэртэш. Куштылэммыж дэнэ ту магма массэ дэн пырлыа кұшкӱ нӱлталтэш. Матэрикыштэ лэдник лийыншкэ куго нэлытшэ дэн тэмдэн тудо пэлэ вишмкыдэ шокшо массым ұлыкырак волтэнат кэртэш.

Тыгэ кукушо мландэ ұмбалнэ куго выньэмла лийэдат. Нинэ выньэмла тэнгыз вудыш савурнат. Йужо вэрэ тэнгыз вуд пундаш кұшкӱ нӱлталталтын кукушо мландат лийыт. Мландэ ұмбалнэ шуко вэрэ тэнгыз сэрым эскэрэн тудым воымыжым да нӱлталалтмыжым палэн налмэ. Шэм тэнгызын йужо вэрэ сэргэ пэш шуко волэн. Нуно сэрыштэ улшо тошто ола-влак кызыт вуд йымалан кодыныт.

Адак Лэниград дэч йӱдвэлыштэ Балтий тэнгызын сэрышт эркин нӱлталалт шогат (ийдалыклан 1 см нӱлталалтэш).

Мландэ комын ужашышт ик вэр гыч вэс вэрыш кусналтын кэртыт. Кусналтмышт дэн йыгырэ улшо ужашыштым тэмдат. Тыгэ мландэ ком коклан куптыргылэш, лук сэмын опталтэш. Мландэ шарын кӱргысӱ ужашышт кужо жапыштэ эркин-эркин эрэ йӱкшэн толыныт. Кизытат мландэ эрэ йӱкшэнак шога. Тыгэ йӱкшымӱ дэн мландын пэшкыдэ комжо вэрын-вэрын тэмдалт волэн шынчэш, куптыргылэш, лончылалтэш.

Тыгэ эркин миллион ийдалык эртымэкэ курык (туп) рӱдӱ лийэда (19-шэ сӱр.). Курык рӱдӱ коклаштэ лапка вэрла лийэдат. Нуно лапка-влак шуйнайтшэ курык ложэм манылтэш.

Кокла Йэвропышто Альпий курык-влак улыт. Нуно шуко курык лондэмла гай койын шогат. Каспий дэн Шэм

тэнгыз коклаштэ Кавказ курык тўшка шуйналтын кийат. Нинэ курыклат шуйналтшэ лончан курык радамла койыт. Нунын коклаштэ шуйналтшэ ложэмла улыт. Курыкла ўмбачын йогышо вўд курык сэрым мушкын торэшла ложэмым ышта.

Кок курык тайылын торэш ложэмышт ушнымаштэ курык рўдō лапканэш. Тугай вэрым, курык пэрэвал влак маныт. Пэрэвал коч калык корным (колтат) ыштат. Кавказ курыкын эн куго рўдыштыжō Крэстов пэрэвал

19 сўр. Лончан курык.

манмэ уло. Крэстов пэрэвал кочын Войэннэ Грузин корно колтымо. Тидэ корно йўдвэл Кавказым Закавказьэ дэн уша.

Азий покшэлнэ шуко лончан курыкла улыт. Нунын кокла гыч эн кўкшўшт — Тянь-Шань да Гималай курык улыт.

Мландэ ўмбалнэ эн кужу лончан курык рўдō Амэри-кыштэ уло. Нуно курыкла Йўдвэл дэн Кэчывэл Амэрикын касвэл могоырышт мучко шуйналтын кийат. Нуно курык-лам Кордильер курык-влак маныт.

Мландэ ком кусналтмэ годым йужо вэрэ тудо чот туртэш йа шарла. Туртмаш йа шарлымаш вэрыштэ мландэ лочно-влак кұрышталтыт да шэлшэ-влак лийыт.

Шэлшэ-влакышкэ мландэ ком волэн шинчэш да кэлгэ выньэм лийэш. Тидын сэмын, Крым курыклан кэчывэл тайыл лончышт шуко курым мучко ұлыкырак тэмдалтын волэн. Кызыт нуно Шэм тэнгыз вұд йымалнэ улыт. Крымын кэчывэл тэнгызлан вашэш сэржэ тура пырдыжан лийын.

Мландэ чытыралтмаш.

Мландэ комын эркын куснымыжо годым жап гыч жапыштэ кугын шұкалын колтымыла, мландэ чытыралтмаш манмэ лийэда. Тыгай мландэ чытыралтмаш йужыгодым куго вий дэн сұмыркалмашым ыштылэш. Мландын чытыралтмыж годым мландэ ұмбалнэ кэлгэ шэлшэ-влак лийэдат, курык влак пұрт да молат сұмырлат.

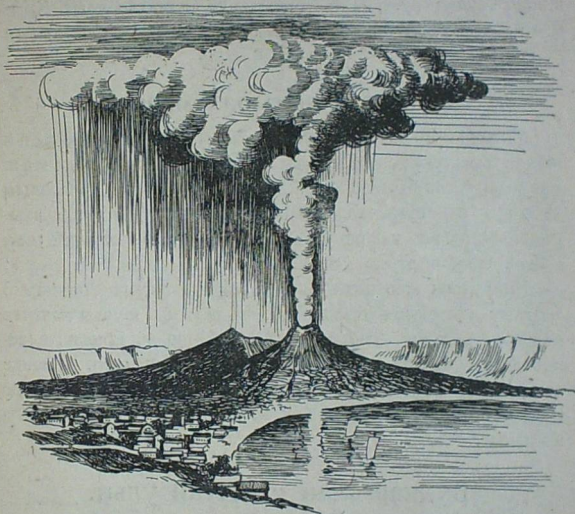
Пытартыш жапыштэ эн куго мландэ чытыралтмаш 1923 ийыштэ Йапонийыштэ лийын. Тидэ пэш шучко мландэ чытыралтмаш вич олам сұмыркалэн. Нинэ ола коклаштэ Йапонийын столице олажымат—Токиом сұмырэн. Мландэ чытыралтмэ годым кок шұдө тўжэм йэнг утла колэныт да пэл миллион сусыргэныт. Кок миллион йэнг нимо дэч посна кодыныт.

Вулкан-влак мо тугай улыт.

Йужо вэрэ мландэ шар кўргыштө улшо шокшо пэлэ вишкыдэ массэ мландэ ком шэлэдалтмаш виш гыч тудын ұмбаке йогэн лэктэш.

Йогэн лэкмашыштыжэ ик тўр кошар вуйан курык лийэш. Ту курык вуйын покшэлныжэ пундашдымэ рож кратэр манмэ лийэш. Тыгай курук вулкан манылтэш. Вулкан кратэр гыч пэлэ вишкыдэ магма альэ лава да тушто улшо вұд пар кўшкө вий дэн чымалт тўтырнэн кўза. Нинэ вулкан курык ұмбалнэ пыл мэнгыла

лийын шога. Лава шыжым вуд пар авырэн налын йужэш кылмэн мландэ умбак вулкан пэпэл лийын вола. Пар кудырчан пылыш савырна, варажым талэ йур лийын вола. Ты йур пэпэл дэн йорналтшэ лавра пэш вийан вулкан ордыжла гыч йыр йогэн шарла. Вулканын тыгай йогэн лэкмашыжэ тудо кундэмыштэ илышэ калыклан

20 сур. Италийыштэ улшо Везувий вулкан.

пэш шучко зийаным конда. Лавэ йогэн каймэ корныш-тыжо пүтүнъэк мо улыжым йулатэн кайа. Вулкан лавра йогыш пасугэ, йалгэ, олагэ лэвэдын кайа.

Эрээк альэ жап гыч жапыштэ вулкан гыч тыгай йогэн лэкмаш лийэш гын, йорыдымө (йүлшө) вулкан манылтэш. Мэмнан ұмырыштө шуко вулкан-влакын йогэн шогыма-шышт лийын огыл, нуно чарнышэ (йөрышө) вулкан ма-

нылтыт. Коклан тыгай йүлэн чарнышэ вулкан-влакат йогаш тўналыт.

Апэнин пэлотрошто эрэ йогышо **Везувий** вулкан уло. Мэмнан Азийыштэ Камчаткэ пэлотрошто шуко вулкан коклаштэ луаткум эрэ йогэн шогышо (дэйствиушэ) вулкан улыт. Эн кугу Камчаткэ вулкан — **Ключевскаяя сопка** манылтшэ курым мучко эрэ лум шинчышан. Тудын кўкшйтшө 5 км лийэш. Кавказыштэ эн кўкшө вуйан курык-влак — **Эльбрус** дэн **Казбэк** — чарнышэ (йөрышэ) вулкан-влак улыт.

Төр вэр могай уло.

Мландэ ўмбал ик төр гын, тудым төр вэр маныт. Лапка кумдык-влак эрэ чылт ик төр ўмбалан огыт лий. Нуно утларакшым изи кўкшака, чонганрак ўмбалан лийыт. Кукшо мландын кўкшытшө окэан вўд кўкшыт дэн тагастарэн шотлалтэш. Ончymo мландэ вэр тэнгыз вўд дэч 200 м нар вэлэ кўкшырак гын, лоп вэр (низменность) манылтэш. Картыштэ лоп вэр ужар чийа дэн ончыктымym мэ шинчэна.

Картыштэ Йэвропын эрвэл да Сибирын касвэл лоп вэрыштым муза. Нуно мэмнан Совет Ушэмын куго кумдыкшо лийэш.

Тэнгыз вўд дэч 200 м утла төр вэр кўкшө гын, тунам төр курык (плоскогорье) манылтэш.

Азий покшэл курык рўдө коклаштэ лопка кумдыкак төр курык-влак улыт.

Мландэ көргыштө могай пойанлык уло.

Мландэ көргыштө адэмылан кўлшө пэш шуко пойанлык улыт. Адэм шкэ озанлык ылышыштыжэ кўм, ошмам, шуным кучылтэш. Мландэ көргак тудлан миньэрал олтымаш ўзгарым — мландэ шўм да нэфтьым пуа. Мландэ көргыштак адэм шканжэ кўлэш мэтaлым налэш.

Кўртньö, мландэ шў, нэфть, тўсан мэтaл-влак, утларакшым вўргэньэ калык озанлыклан кугу пайдам пушо пойанлык-влак улыт.

Мландэ шарыштэ нинэ поянлык-влак кушто мо улмыштым картыш ончэн палэна.

Картыштэ кўртнѳ рок утларак улмышым кычалын муына.

СССР кўртнѳ руда поянлык олмо шот дэн тўнѳамбалнэ эн пѳрвой вѳрым налын шога.

Йѳвропышто кўртнѳ рок запас Францийыштэ, Касвэл Гѳрманийыштэ да Английыштэ улыт. Амѳрикыштэ Йудвэл Амѳрик сойѳдиньон штатыштэ пѳш куго кумдыкышто кўртнѳ рок запас уло. Йудвэл АСШ кўртнѳ рок поянлык шотышто 2-шо вѳрым налын шога. Азийыштат, Китай да Индийыштэ шуко кўртнѳ рок поянлык улыт.

Мландэ шў поянлык кушто утларак улмыштым картыштэ кычалын ончэна.

Мландэ шў поянлык улмо шот дэнат СССР ончыл вѳрыштак шога.

Йѳвропышто мландэ шў запас утларакшым Гѳрманий дэн Английыштэ уло. Мландэ шў запас шот дэн Йудвэл Амѳрик сойѳдиньонэ штат эн поянлан шотлалтѳш. Тўнѳамбал мландэ шў запас гыч Амѳрикыштэ пѳл ужашыжэ уло.

Йудвэл Китайыштат шуко мландэ шў уло.

Нѳфть поянлыкат СССР-штэ шуко уло.

Амѳрикыштэ нѳфть, сойѳдиньон штатын покшѳл вѳрыштыжэ да кѳчѳвэл Амѳрикын йѳдвѳлныжэ уло.

Вўргѳнѳе запас шотышто тўнѳа ўмбалнэ эн поянлан Йудвэл Амѳрик шотлалтѳш.

СССР-ыштат вўргѳнѳе запас шуко уло.

IV. ОКЭАН, ТЭНГЫЗ, ЭНЭР, ЙЭР-ВЛАК.

Мландэ ўмбалнэ кукшо мландэ дэн тэнгыз вўд пайлалтмаш.

Картым чотырак тўслэн ончэда гын, мландэ ўмбалнэ тэнгыз кукшо мландэ дэч утларак вэрым налын шога. Мландыштэ, тэнгыз вўд кумдык кукшо мландэ дэч кум гана шукурак.

Тэнгыз дэн кукшо мландым ойырышо сэр тўр (линий) манылтэш. Йэвропо дэн вэс матэрикин, мутлан манаш, Африкин альэ Амэрикин сэр тўрыштым тагастарэн ончэна гын, Йэвропын сэржэ моло дэч утларак кадыр-кудыр.

Сэр тўр могай форман улмыштым ындэ ончэн налына. Кукшо мландын ужашыжэ тэнгызыш пурэн шога гын тудо пэлотро (полуостров) манылтэш. Мутлан, Йэвропо кэчывэлыштэ Срэдизэм тэнгызыш кэм сэмын Апэнин пэлотро пурэн шога. Тудо — Апэнин пэлотро ўмбалнэ ик куго импэриалист кугыжаныш — Италий уло.

СССР-ын кэчвэлыштэ Шэм тэнгызыш Крым пэлотро пурэн шога. Шуко годымжо кўчыкин „Крым“ гына маныт. Тидэ пэлотрошто шўдō тўжэмдэн мэмнан прольэтарий-влак тазалыкыштым пэнгыздэмдат. Крым, пўтўнь Совэт Ушэмын здравницылан шотлалтэш. Йўдвэлым Крым пэлотро ағышыр мландэ лаштык, пэрэшэйкэ манмэ дэнэ ушалтын шога. Тидэ — Пэрэкоп пэрэшэйкэ манылтэш.

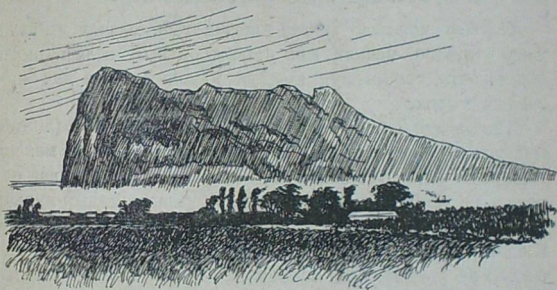
1920-шэ ийыштэ, ноябр тылзыштэ Йокшар Армий пэш талын ишэн Пэрэкопыш миймыжэ дэн врангэлын ош

фронтжым кўрлын пурэн, СССР-ын Крымыштыжэ улшо ошгвардэйц-влакын пыжашыжым пытарэн.

Тэңызышкэ ишкыла пуршо тура сэран изирак пэлотро-
влак мыс-влак манылтыт.

Океан-влакын ужашыштат кўкшö мландэ коклаш пурэн,
мландэ кокласэ тэңызым ыштат. Балтий Срэдизем, Шэм,
Азов тэңыз-влак да монь мландэ кокласэ тэңызлан шот-
лалтыт.

Америкэ, Азий да Йэвропо коклаштэ лопка кумдыкан
Йүдвэл польар тэңыз уло. СССР-ын йүдвэл сэрыштыжэ
Ош (Бэлойэ) тэңыз дэн ушнэн шога.

21 сүр. Гибралтар пролив. Гибралтарын Йэвроп вэл кў сэржэ.

Матэрик коклаш тэңызын ужашыжэ пура гын, мэ тудым
залив манына. Фин залив Балтий тэңызын ужашыжэ
лийэш.

Тидэ залив коч Лэнинград тэңыз корно дэн моло ку-
гыжаныш дэн ваш коштын кылым куча. Тыгыдырак залив-
влакым бухта маныт. Тэңыз толкын (волнение) бухтыш-
ко пурэн ок кэрт. Садлан нуно тэңыз умбалнэ коштшо
судно (куго пуш)-влаклан тып шогашышт йöнан улыт.
Крым пэлотрош пуршо Сэвастополь бухтышто мэмнан
йошкар флотын Шэм тэңыз базыжэ уло.

Йэвропын кэчэ-касвэл тұрыштыжō Срэдизэм тэнгыз Атлантик окэан дэн ушнэн шога.

Тидэ ушнымаш вэр Йэвропо дэн Африкым ойырышо ағышыр тэнгыз капкала койэш. Тэнгыз-влакым иктыш ушымо ағышыр вэр, тэнгыз пролив манылтэш. Срэдизэм тэнгыз дэн Атлантик окэаным ушымо вэр Гибралтар пролив манылтэш.

Могай отро-влак улыт.

Тэнгыз вўд гыч кукшо мландэ куго матэрик дэн вэл огыл, шуко отро-влак дэнат лэктыт. Йырым-йыр вўд дэн авуралтшэ мландэ ужаш отро манылтэш. Отро-влак матэрик дэчизи улмышт дэн ойырлалтын шогат. Авлстралия эн изи матэрик, но тудо эн куго отро — Грэнландий дэч кумытат пэлэ гана куго. Грэнландий йўдвэл Амэрик дэчат йўдвэлыштырак лийэш.

Матэрик-влак йыр шолдыра адак тыгыдэ отро-влак улыт. Йэвропын эн куго Вэликобританий отроштыжō Англий кугыжаныш уло. Отро-влак шуко вэрэ тўшкан улыт. Азий эрвэл Йапон отро-влакыштэ импэриалист Йапоний кугыжаныш уло.

Матэрик лишнэ улшо отро-влак матэрикан отро влаклан шотлалтыт. Нуно матэрик дэчын куаш вўдан тэнгыз вўд дэнэ гына ойыралтыныт. Нунын шэнгэлнэ тэнгыз вўд куго кэлгытан тэнгыз пундаш лийын шога. Сандэн отро-влак матэрик дэн пырля ик тэнгыз ўмбалнэ улмо гай улыт. Ала кунам ожно нуно матэрик дэн иктыш ушнышо улыт улмаш. Кукшо мландым лопым тэнгыз вўд эркын тэмэн. Утларак кўкшырак вэрышт матэрикан отро-влак лийын кодыныт. Матэрикан отро-влакын мландэ комжо илышыжэ, кушкылжо-влак матэриkyштэ улшо гайак улыт.

Адакшым матэрик дэч тораштэ виш окэаныштат отро-влак улыт. Нуно окэанысэ отро-влаклан шотлалтыт. Нуно окэан вўд пундаш гыч курыкла лийын кўзэныт. Окэан пундашыштэ вулкан лиймэ дэн тыгай отро-влак лийыныт.

Нунын йатырышт окэанлаштэ эртэн коштшо сар (сөй), адак торгаймаш корабль-влаклан пристань (базэ) лийын шогат.

Куго окэанын йүдвэл ужашыштыжэ, Гринич гыч 200, йүдвэл лопкытышто да 155% касвэл кужытышто, Йүдвэл Амэрик дэн Азий коклаштэ Гавай отро-влак кийат. Нуно отро-влак Сойэдиньонэ Штат кидыштэ улыт, тудын войэннэ флотшын (энгэртыш) базэ вэржэ улыт.

Окэаныштэ күкшö отро-влак дэч посна, тэнгыз вүд дэч изишгына күкшын шогышо отро-влак шуко вэрэ улыт. Нунын формышт онго гайэ. Онго көргыштышт эрээк кураш йэр-влак—лагун манмэ улыт. Тыгай отром Корал отро-влак (22-шо сүр) ма ыт.

22 сүр. Корал отро.

Нуно тэнгызыштэ тыгыдэ илышэ — корал-влакын извэ-скан лулэгышт кугын погынымо дэн лийыныт. Корал-влак лэвэ тэнгыз вүдыштö вэл илэн кэртыт. Нуно тэнгыз пундашыштэ пэш кугын оран чумыргэн тарваныдэ илат. Колмэкишт нунын лулэгышт кодыт, тужэчын утукым тўлэн лэктэш. Тудо вэрыштэ корал чонга окэан вүд ўмбаке шумэш лэктыт. Тыгай отро лиймашкэ тэнгыз вүд онго-влак тўрлö кушкылын нöшмыжым кондат. Нунын коклаштэ кокос пальмэ нöшмат толэш. Нинэ нöшмö гыч корал отрошто кушкыл илыш вийнаш тўнгалэш.

Окэан дэн тэнгызын вўд корно шот кўлэшышт.

Окэан дэн тэнгыз вўд кумдыкэш шарлэн шога. Тора дэч торан кийшэ эл-влак коклаштэ кылым вўд ўмбал корно дэн кучат. Сайын тўрлатымэ (кукшо) кўртньō корно дэн тагастармаштэ, тэнгыз дэн коштмаш путырак шулдын шога. Садлан лийынак тэнгызла дэн кугын сатум оптэн, миллион дэн пассажирым шындэн судна-влак пэш вийан коштыт.

Тэнгыз вўд корно дэн адэмэ викак пайдаланэн кэртын огыл. Акрэт годсо жапыштэ адэм шкэ удырэн каймэ куго пуш дэн сэр дэч тораш, тэнгыз покшэк пурэн кэртын огыл. Тугэ гынат, озанлык илыш эркын кушкын толын эл-влак коклаштэ торгайэн коштмашат кушкын толын. Калык куге, чоткыдо корабль-влакым ыштэн мошташ тўнгалын. Тэнгызыштэ коштшо-влак виш окэанлашкат : айаш тўнгалыныт.

Тыгэ 1492 ийыштэ Колубм Амэриким кычал муын.

1519—1522 ий жапыштэ Магэллан мландэ шар йыр коштын савырнымыжым мэ шинчэна. Тугэ гынат, XIX курым тўнгалтышыштыжэ гына, тэнгызсудна-влакым коштыкташ пар вийым кучылташ йōнэштармэ дэч вара вэл тэнгыз-окэан дэнэ корабль-влак чот кошташ тўнгалыныт.

Тўнѡамбалсэ пашалан кўлэш тэнгыз корно-влакшым иктышт дэч вэс импэриалист кугужаныш-влак шупшын налаш толашэн крэдалыт. Тэвэ Гибралтар пролив коч каймэ корно дэн чыла кугыжанышла тэнгыз судна-влак пэш талын коштыт. Тидэ проливыштэ озаланэн шогашлан вэрч, Гибралтарын Йэвропо вэл сэржым Англий шкэ кидышкыжэ налын куго крэпостьым ыштэн шындэн (21 сўр. ончо).

Ындэ Африк дэн Азийым ушэн шогымо пэрэшэйкым Суэц-пэрэшэйкым картыштэ кычалын муына. Тидэ пэрэшэйкэ торэш кызыт тэнгыз каналым кўнчымō. Канал Срэдизэм тэнгыз дэн Йошкар тэнгызым ушэн шога. Йошкар тэнгыз Индий окэанын залившэ гына лийэш. Ожно Йэвропо

гыч Азийыш Африк йыр коштмо олмэш, кызыт канал улмо дэн пэш туньамбалсэ кугыжаныш-влакын иктыш кучылтмылан шотлалтэш гынат, тудо Англий империалист кугыжаныш кидыштэ шога.

Куго да Атлантик океан корнылаштэ Сойэдиньон Штат озаланаш тырша. Ты шонымашыжым шукташ ту Йудвэл Амэрик дэн Кэчэвэл Амэрикем ушэн шогышо пэрэшэйкыштэ Панам каналым кунчэн. Тыгэ кунчымö дэн Кэчэвэл Амэрикем ушэн шогышо пэрэшэйкыштэ Панам каналым кунчэн. Тыгэ кунчымö дэн ожнысо Кэчэвэл Амэрик йыр Атлантик океан гыч Куго океаныш коштмо корным нуно 1000 км. нарэ кучыкэмдэныт.

Йудвэл Сойэдиньон-Штат Куго океаныштэ озанлышашлан вэрч Йапоний дэн кучэдалыт. Садлан Гавай отро-влакым пэнгыдэмдэн шындэн улыт. Йапонийат шкэ войэннэ флотшым пэнгыдэмдаш куго оксам кучылтэш.

Мэмнан Социалист Совет Ушэм гына нимомат шупшын налмашым, адак куралалтын озаланаш тэнгызым налаш ок тыршэ. Пуртус вийым пайдаланыктэн йот эл-влак дэн тыныс илышым кучэн толын социализмым тыршэн ышта. Мэмнан СССР гай Польар тэнгызын коштмаш корныжым тунэмын налаш нигэат ок толашэ. Мутлан, 1932 ийыштэ, кэнэжым Ош тэнгыз гыч Куго океаныш Йудвэл тэнгызын шыгыр ий корно дэн совет экспэдицэ кайэн. Тидэ корным чын кулэшлык сэмын суда коштмо корнылан мэ виктарэна гын, Азийын йудвэл тора вэрлам СССР-н рудыж дэн лийшэмдэн, нунын озанлыкыштым нолталына.

Тэнгыз вудын койышыжо.

Океанын, тэнгызын вуд кочо шончал таман. Тыгай вудын 100 кг-лан 3,5 кг. шончал лийэш. Сандэн тудо шэрэ вуд дэч нэлэ, судна-влакат тэнгыз вудыштö кэлгышкэ огыт воло. Куго энэр вуд мландэ дэн авуралтшэ тэнгызыш йогэн пурэн йорналтмэк шэрэ таман лийэш. Фин заливыштэ вуд йоршэш шэрэ таман гай.

Тэнгыз вўд энэр дэч волгыдырак. Тудын кэлгырак вэрыштыжэ вўд пэлкандэ (голубой) альэ йөршэш кандэ тўсан лийэш. Вўдыштө шөнчал утларак уло гын, тудо утларак кандалгэ волгыдо вўд лийэш. Йўдвэл Польар тэнгизыштэ пундашыжэ 40 м тангыт, Атлантик окэаныштэ 60 м тангыт койэш. Тэнгыз сэр тўрыштө вўд румбыкан, садлан тыштэ вўд волгыдо огыл.

Тэнгыз вўдын йогымыжо.

Тэнгыз вўд нигунамат тып окшинчэ. Мардэж вўд онгым луктэш. Виш [окэаныштэ вўд онг 15—20 м нарэ кўкшө лийыт. Тидын дэч посна тэнгизыштэ тэнгыз вўд йогын уло. Окэаныштэ, шинчышэ вўд коклаштэ, вўд кумдан йога. Кугу тэнгизын вўд йогымо корныжо шўдө, альэ коклан тўжэм километр тангыт лийыт. Окэан вўд шўдө мэтр кэлгыт мартэн йогэн кайа. Тэнгыз вўд йогаш утларакшым мардэж полша. Вўдын йогэн кайымэ корныжо мардэж пуымо вэллашкэ лийыт. Тэнгыз вўд төрсыр нэлытан улмыж вэрчат йогымаш корныжым вашталтэн кертэш. Чотырак нэлэ вўд тэнгыз пундашкэ вола, тудын вэрыш шагалрак нэлытан, утларак куштылго вўд толын ўмбачшэ йогэн кайа.

Тэнгыз вўд ташлымаш дэн чакнымаш.

Окэаныштэ суткалан кок кана вўд ташлада чакна. Тыгай ташлымаш да чакнымашым сэрыштэ эскэрат. Тидым вўд ташлымаш дэн чакнымаш маныт.

Тэнгизыш йогэн лэкшэ энэрынат тэнгыз вўд ташлымэ дэн вўдшө кэлгэмын, йужо годым сэр гочат тораш ташлэн лэктэш. Куаш энэр вўдышкө, йа куаш пундашан тэнгыз вўдышкө тыгай ташлымаш годым кугу судна-влак мўндыркө пурат.

Тэнгыз ий могай лийэш.

Шөнчалан вўд 3° йуштэш кылма. Польшар тэнгыз ўмбал кэнэжымат кумдыкэш ий дэнэ лэвэдалтэш. Тэнгыз вўд йогын дэнэ ий шэлэдалтэш. Ик ий вэс ий дэн тўкалтын йыгалтмышт дэнэ шуко мэтр кўкшытан куго оран ийшор (курыкла) лийэш. Тыгай ийшор суда коштмашым авурэн шога.

Тэнгызыштэ ий курык-влак вўд ўмбалнэ шуко коштыт. Нунын кўкшытышт 100 м нарэ лийыт. Тудо кумдыкэш ик ий комыльа гай (лэдник) лийэш.

23 сўр. Грэнландий сэрывштэ ий шор гыч ий курык лиймаш.

Сэр пундаш воктэн тыгай ий-влак кайэн тэнгыз покшэкэ шуыт. Ий вўд дэч куштылгырак, садлан тудо куго оран вўд ўмба кўзат. Тэнгыз йогымаш нуным Польшар тэнгызла гыч торашкэ — кэчывэлышкэ нангайат.

Ий курык-влак шуко годым тўтыра дэн авырнышэ лийыт. Тўтыра тэнгызыштэ коштшо судна-влаклан пэш шучко: ий дэн пэрнэн шаланэнат кэртит.

Тэнгыз вўдыштō кушкыл дэн илышэ-влакын адэмлан могай кўлэшышт уло.

Тэнгыз вўдыштō шуко тўрлō кушкыл да илышэ-влак улыт. Тыгыдэ кушкыл дэн илышэ-влак кол тўшка кочкышлан кайат. Колжым калык кочкашыжэ куча. Атлантик окэан дэн Йудвэл тэнгизыштэ трэска да сэльд колым кучат. Азийын эрвэл сэрыштыжэ иваси (эрвэл сэльдодко) пэш кугын кучалтэш. Мэмнан тэнгизлаштэ кол шуко уло. Тэнгизыштэ колым кучымо шотышто мэ тўньамбалнэ пөрвой вэрыштэ шогэна.

Тэнгизаштэ тэнгиз йанлыкат илат. Тэнгизыштэ киткол да дэльфин тэнгиз йанлык-влак илат. Нуно куго адак пэш койа улыт. Садлан нуным кучат, да койажым промыслэннысыш колтат, а шылжэ дэнэ консэрвым йамдылат. Тьюльэньым койа дэн коваштылан вийын кучат. Нинын дэч посна тэнгизыштэ тэнгиз ракэ, краб адак тазыла шукш-влак (слизньак), устриц уло. Нунымат кочкаш кучат. Вўд порсын гыч (водоросли) ийодым луктыт, мландымат ўйангат. Вўд порсын Китай дэн Японышто кочкышлан кайа, садлан тудым „вўд ковшта“ маныт.

Энгэр-влак. Энгэрын систэмжэ мо лийэш адак энэрыштэ вўд куужэч погына.

Йэвропылан эн куго Йул вўд энгэр лийэш. Картэш тудо кадыртылман шэм линий дэн ончыктымо. Йул—Йэврополанат эн кужу да эн шуко вўдан энгэр. Картыштэ Йулыш пэш шуко изи, куго энгэр-влак йогэн пурат. Нинэ тудын приток-влакышт лийыт. Йулын эн куго притокышт Ока дэн Камэ энгэр лийыт.

Энгэр вўд йогэн кайымэ вэлыш онг дэн шогалын — пурла сэр, шола вэлым — шола сэр маныт.

Тидэ шот дэн Ока—Йулын пурла притокшо, Камэ шола притокшо лийыт. Йул вўдын притокыштын шкэ

притокишт улыт. Ока вұдышкө Моско дән Клязьмэ вұд да монь йогән пурат. Нинэ энгәр вұд Йул вұдгә Йул вұдын систэмыжэ лийэш. Йул систэмым 24-мышэ сұрэтыштэ ончыза.

24 сұр. Йул вұдын систэм дән бассэйнжэ.

Энгәр-влак, йэр, куп, ий курык шулымаш да памаш гыч шканышт вұдым налыт.

Мландыштэ вошт кайэн кэртдымаш рок лончыш, мутлан, шун дэк вұд шуэш гын, шун умбалан авыралтын мландэ йымач лончын тайыл вэлкыжэ йога.

Тыгай рок лончо гыч вудын тужвак лэмашыштыжэ, мутлан, корэмыштэ, памаш лийэш.

Энэр вуд йур, лум дэнэ лийэш. Тидэ вудыжгö, кукуш мландэ умбакэ тэнгыз гыч пар дэн пыл лийын толэш.

Тэнгыз энэрлан вудым пуэн шога, энэр шкэ вудшым тэнгызлан пуа.

Калык озанлыкыштэ энэр вудын күлэшыжэ.

Йул 1,5 млн. кв. км. нарэ мландэ кумдык гычын вудым погэн шога. Энэр шканжэ могай мландэ кумдык гыч вудым погэн шогымыжым бассейн маныт. Йул энэрын бассейныштыжэ мэмнан Совет Ушэмысэ калыкын кумышо ужашыжэ ила. Мэмнан Совет Ушэмысэ чыла вуд корно коштыктымо пүтүнь грузын пэл ужашыжым Йулвуд систем дэн коштыктат.

Совет Ушэмыштэ Йулвудын адак моло энэрынат притокышт ваш-ваш пэш лишнэ улыт. Тыгай лишыл притокан энэр-влакым каналым күнчэн ваш ушат.

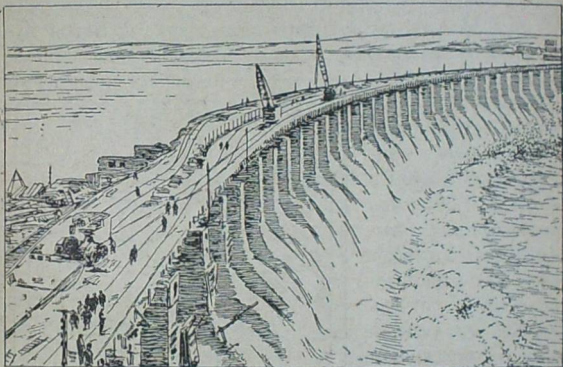

2 сур. Йул вудым моло энэр дэн ушым да тушан пуйа дэн гидростанцэ-влакым ыштымэ.

Вуд корно, дэн моло түрлө корно дэч сату коштыктымаш шулдэш вэрэштэш. Мэмнан социализм озанлы-

кыштэ сатум коштыктымаш (грузооборот) кугын кушкыш
шога. Сандэн тыгай грузым шупшыкташ вўд корно
пэш кўлэш. Тидэ шотдэнак Социализм аштымаш плаэ
поштэк куго вўд-влакым ваш ушэн кумдыкэш, кужу-
тэш кўрылтдымў вўд корно ышталтэш.

Йул вўд ожнак **Нэва** дэн ушымо ильэ. Ош тэнгыз-бал-
тий каналым кўнчэн, Ош тэнгыз дэн Нэвам мэ ушышна.
Кокымышо пьатилэткыштэ **Камэ** дэн **Пэчор** вўд энэ-
рым ушэна.

26 сўр. Днэпрогэс пўйа.

Моско олам куго вўд портан олашкэ савурышашлан
кызыт мэ каналым кўнчэна. Тидэ канал Йулын кўшыл му-
чашысэ вўдшым Моско энэрыш кондышо лийэш.

Тыдын дэч посна Йулвўдым Сибирь да Дальнэ-Вос-
токын куго энэр-влак дэн: — **Обь**, **Йэнисэй**, **Лэна**, **Амур**
дэн ушымаш планым кызыт йамдылат.

Энэр вўд вэс шотланат кўлэш. Пўйа дэн авырымэ
энэр вўд, йогымаш вэрыштыжэ лўмын шындылмэ тур-
бин-влакым пўртыктэн шулдакан элэктричэс энэргийым
пуа. Мэ Волховгэс дэн Днэпрогэсым (гидро-

электричэс станцийым) ыштэн улына. Кызыт электричэс станцийлык куго пұйам Йул вуд дэн Кама, вудэш ышташ тўналынна. Тидэ пұйа шулдо электричэс энэргийым пуа, адак энэржат судна-влаклан кошташ йөршө лийэш.

Ойар ийгэчан кундэмлаштэ шурным сайын шочыктышо мландыш вудым шаваш колташат энэрвлакын кўлэшышт улыт.

Совэт правительствэ Йул вудын, Камышин кутлаш куго пұйам ышташ пунчалын. Тидэ пұйа вуд дэнэ Йул воктэнсэ 4 млн. га кукшо мландым вудышташ тўналэш.

Энэр-влак мланна колымат пуат. Утларакшым Каспий дэн Азов тэнгызлаш йогэн пурышо энэрла: Урал, Йул, Дон колым шуко пуат. Тидэ пашам сайын озанлэн колтымаштэ энэр вудысэ кол шарымашым мэ пэш кумдан колтэн кэртына. Коммунист партий дэн Совэт Правительствэ мэмнан энэр вуд-влакым шуко коланыш совураш шуко йёным ыштэн толыт.

Йэр-влак.

Кол кучымаш дэн судна коштмашлан мэмнан йэрна влакат куго пайдам пуат. Мэмнан Совэт Ушэмыштэ йэр вуд пэш шуко уло. Нунын коклаштэ куго йэрат улыт. Каспий йэр пэш кутылан вэрч Каспий тэнгыз манылтэш. Ту (тэнгыз) йэр вуд гыч мэ пэш шуко колым луктына. Ту вудыштак тьулэн-влакат шуко тўшкан-тўшкан илат. Нунымат мэ кучэна.

Мэмнан Совэт Ушэмын йўдвэлыштыжэ Онэжск дэн Ладожск йэр-влакат куго да кумда улыт.

Эрвэл Сибирьыштэ тўнѡамбаллан эн кэлгэ Байкал йэр уло. Байкалын кэлгытшэ 1,5 км утла лийэш.

Йэр вуд шэрэ таман дэн шёнчалан лийыт. Шёнчалан йэр пундаш гыч мэ шёначлым луктын шогэна.

V. КЛИМЫТ.

Ийгэчэ дэн климыт.

Илымэ годым мэ коч кунамат ийгэчым ончэна, тудын дэн шкэ илышнам кэлыштарэна.

Ийгэчэ вашталтмэ почэш мэ шкэнан чиймэ вургэмнамат вашталтэна. Йүштө годым шокшо вургэмым чийэна, шокшо жап годым куштылгым чийэна. Йүр альэ лум толэш гын, пörтыш пурэна, альэ моло сэмын шкэнам нöрымö дэч аралэна.

Ийгэчэ вашталтмым мэтэрэологий станцыштэ тунэмыт; тушто кэчэ йэда, (суткаштэ нил гана) ийгэчым эскэрат: шокшо-йүштым (тэмпературым), йуж тэмдымым, мардэжын кувэкыла пуалмым, тудын пуалмэ вийжым, кавам пыл дэнэ лэvéдалтмым, йүр альэ лум моннар вочмым молымат тунэмыт.

Ийгэчэ эскэрымэ мэтэрэологий станцэ-влак ола дэн йаллаштэ, йал озанлык шынымэ станцыштэ, шуко совхоз, колхоз-влакыштэ улыт.

Чыла станцыштэ ийгэчэ эскэрымым погэн, чыла элысэ ийгэчым шинчэн кэртына.

Ийгэчэ нэргэн туныктымо наукум мэтэрэологий маныт.

Ийгэчым эскэрэн, тунэм толын, ийгэчын кажнэ вашталтмыжым, тудын мо шот дэн лиймыжым умлаш лийэш.

Наук ончыктымо почэш ончыкла лийшаш ийгэчынат палаш лийэш: иктаж монар кэчэ, альэ тылзэ ончычат

ийгэчэ вашталтмым шинчаш лийэш — йүр альэ кукшо жап йүштө альэ шокшо толэш. Шуко ий ийгэчэ вашталтмаштэ чылажымат эскэрэн шогэн, ты вашталтмаш-влак кок-ла гыч ий йэда эрэ лиймыжым ужуна: тэлым альэ кэнгэ-жым могай тэмпэратур шога, могай тылзыштэ утларак йүр альэ лум возэш т. м. Вэс түрлын каласаш гын, тыгэ ийгэчэ вашталтмым эскэрэн, тунэм толын, шкэнан элын альэ кундэмын климытшым шинчэн кэртына; тыгэ климыт манмыш ийдалык коклаштэ вашталт толшо ийгэчэ пура.

Калык озанлыкыштэ климытын вэржэ.

Калык озанлыкыштэ климыт пэш куго вэрым налын шога. Коч могай кушкылат ик түрлө климыт условий годым вэлэ илэн кэртэш: тудлан ситымэш шокшо да вуд-ыжгö күлэш.

Иктаж могай шурно альэ кушкыл вэрысэ климытлан кэлша гын вэлэ, тудым удаш альэ шындаш лийэш. Йуж-гынам мэмнан ўдымö шурно кукшо ийгэчэ шогымо дэнэ йомэш, альэ түрэдмэ годым йүр шурно погаш эркым ок пу.

Климыт дэн ийгэчэ вашталтмым палымэ — йал-озанлык пашаштэ вэлэ огыл, йужышто аэроплан дэнэ коштмаш-тат күлэш.

Йужышто түрлө вэлкыла йуж корно-влак кайат. Мэмнан Совет Ушэмна йуж корно кужыт шот дэнэ моло кугужаныш-влак коклаштэ пэрвой вэрым налэш. Йуж корно-влак Совет Ушэм рұдым границ воктэнсэ элла дэн ушат, социализм стройко паша шукташ полшат.

Мардэжланат пашам ыштыктат. Тэнгыз ўмбалнэ, кумда стэпыштэ мардэж чыла могырышкыла пуалэш. Мардэж вакшын шулдыржым пörдыкта. Крымыштэ Шэм тэнгыз сэрыштэ мардэж дэн кугу вийан электро-станцэ-влак пашам ыштат.

Климытын зийан кондымыжо дэн крэдалмэ.

Мэмнан Совет Ушэмысэ йужо обласыштэ кукшо ийгэчэ шогымо дэн киндэ шочын ок кэрт. Ёдымё шурно кукшо годым мландэ кошкымо дэн кушкын ок кэрт, йомэш. Тыгэ, Йул воктэнсэ „Поволжьэ“ манмэ кундэмыштэ, 1921 ийыштэ, тулэч ончыч 1911, 1891 ийлаштэ — кукшо ийгэчэ шогымо дэнэ киндэ шочын огылат, пэш кугу зийан лийын, шужэн илымэ дэн шуко йёсым, нэлым крестянлан ужаш вэрэштын.

Капитализм озанлык план почэш пүртүс дэн крэдалын ок кэрт, садлан кугужа дэн капиталист вуйлатымэ Росийат Йул воктэнысэ кундэм кукшо климыт ваштарэш крэдал кэртын огыл. Совет влас годым гына кукшо климыт дэн кумдан крэдалмаш тўнгалмэ. Мэ кизыт шинчэна: кукшо климытым йөршынак сэнгышаш вэрч, мэмнан правичылствэ Камышин-ола дэнэ Йулым пўйаш куго плотинам ышташ планым ыштэн. Тыдэ плотина дэн пырля элэктро-станце ышталтэш.

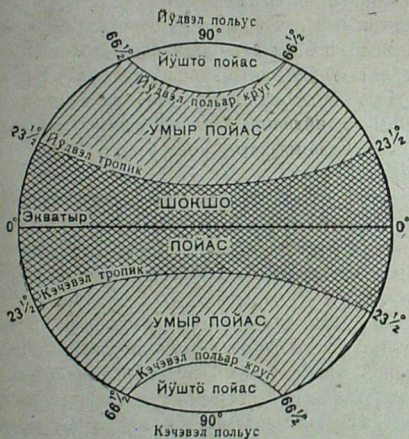
Элэктричэс вий дэнэ вўд кукшо пасулашкэ нўлталтэш. Тыгэ киндым пытарышэ кукшо ийгэчэ сэнгалтэш. Мэмнан Совет Ушэмысэ Кокла Азийыштат кукшо мландым вўдыжтарымэ пашам кумдан тўнгалмэ.

Ожно изэ лостык мландым гына тигыдэ канавэ дэн вўдым колтэн вўдыжтарэныт. Кизыт, совет власть годым, куго плотинам ыштэн, шуко канавым кўнчэн киндэ шо-чыктыдымо мландым вўдыштарат, сай хлопок пушо пасуш савырат.

Моло вэрэ купым коштэн, олыкыш, пасуш савырат. Тыгэ купым коштэн, шуко олыкым, пасум ыштат. Тыгэ пўйам, плотинам, канавым ыштэн вўдым пасулаш, кукшо вэрлаш колтэн шогымо, адак купым коштымо климытым вашталта: кукшо вэрлаштэ вўдыжганым ышта, вўдыжган вэрыштыжэ — кукшыракыш савыра.

Климытын мландэ шар пойас дэн ушналт шогымыжо. Климыт пойас-влак.

Күшнӧ мӧ каласышна: кӧчӧ йыр мландын савырнымӧ дӧнӧ ийдалыкын тӱрлӧ жапыштӧ мландӧ умбал иктӧр ок ырыкталт. Ийунышто тура вочшо кӧчӧ йол-влак эрвӧл пӧлшарӧш логалыт, дӧкабрыштӧ — кӧчывӧл пӧлшарӧш.

27 сӱр. Мландӧ шарын климыт пойас-влак.

Дӧкабрь тылзыштӧ мӧмнан дӧнӧ тӧлӧ, кӧчывӧл пӧлшарыштӧ — кӧнгӧж.

Горизонт дӧч кӧчӧ монар кӱшнӧ лийӧш, тунар тудо утларак мландым ырыкта. Эн чот ырыктымӧ годым, кӧчӧ „зӧнит“ манмӧ точкышто, альӧ викак вуйлан тура кӱшнӧ лийӧш.

Мӧмнан илымӧ вӧрлаштӧ кӧчӧ нигунамат тыгӧ лийын ок кӧрт. Экваторыштӧ да тудын воктӧн гына кӧчӧ зӧни-

тыштэ, альэ вуйлан тура кұшнő лийэш. Тушто кэчэ путрак чот ырыкта, тэмпэратур кұш кұза. Ты вэрлаштэ ийдалык мучко кэчывалым кэчэ зэнигыштэ альэ вуй тураштэ шога, тэмпэратурын куго ойыртэман вашталтмыжэ ок лий. Тыштэ мландын шокшо альэ тропик пойасжэ. Тудын эрвэл дэн кэчывэл границыжэ йүдвэл да кэчывэл кумдык (широта) $23\frac{1}{2}^{\circ}$ -лан толэш.

Ты границым тропик маныт.

Шокшо пойас дэч йүдвэл да кэчывэлыштэ кэчэ ни-гунамат зэнигыштэ ок лий, адак кэнэжым да тэлым кэчэ горизонт лэч кұшкő иктөр ок нőлталт. Садлан тэмпэратурат шокшо пойасысэ сэмын кұш ок кұзő, кэчэ тугак чот ок ырыктэ, ийдалык жап-влак вашталтмэ почэш вашталт толэш. Тыдэ мландын кок умыр климыт пойасшэ лийэш.

Йүдвэл тропик дэч йүдвэлыш йүдвэл лэвэ пойас; кэчывэл тропик дэч—кэчывэл лэвэ пойас кийа. Ты кок пойас шокшо пойас тропик-влак дэч польар онго мартэ шуыт. Кажнэ польар онгыжо йүдвэл да кэчывэл лопкытын $66\frac{1}{2}^{\circ}$ -лан толыт.

Мландын йүдвэл да кэчывэл кундэмлаштэ, польар онго дэн мландын польусшо-влак коклаштэ кок йүштő альэ польар пойас-влак улыт — йүдвэл да кэчывэл польар пойас-влак. Тыштэ кэчэ горизонт дэч кұшкő изиш гына нőлталтэш, кэчэ волгыдо тыштэ мландым чот ырыктэн ок кэрт. Кэнэжымат тыштэ тэмпэратур пэш шагал кұшкő кұза, шукужым эрэ йүштő шога.

Йүдвэл Польар тэнгыз ийдалык мучко ий дэнэ лэвэдалт шога, кэчывэл польус „Антарктид“ манмэ мландат эрэ кужгő ий дэн лэвэдмэ. Польар кундэмыштэ кэчэ кэнэж тылзэ годым ик монар жап ок шич, кэчывалымат, йүдымат мландым волгалтара. Тэлэ тылзэ годым ик монар жап эртак йүд шога, кэчэ ок нőлт. Польар онгышто кэчэ ик кэнэж рұдыштő шичдэ шога, тэлэ рұдыштő нőлталтдэ шога. Польусыштыжо пэл ий кэчэ волат шога, пэл ий эртак йүд лийэш.

Тэнгыз климыт да кукшо климыт.

Тэнгыз коч кунамат климыт шотышто куго вэрым налын шога. Вуд да мландэ кэчэ волгыдо дэн иктөр огыт ырэ; ырымөнгө иктөр огыт йүкшө. Мэ шинчэна: энэр сэрысэ ошма кэчэ чот ырыктымэ годым пэш чот ыра, вуд тугэ ырэн ок кэрт, йүштө шога. Кастэнэ кэчэ шичмөнгө ошма вашкэ йүкша, вудшө тугэ ок йүкшө, лэвэ кодэш. Садлан окэан умбалнысэ йуж кэнэжым мландэ умбалнысэ дэч йуалгырак, а тэлым лэвэрак.

Окэан воктэнысэ кундэмлаштэ климыт кэнэжым йуалгырак, тэлым шокшырак. Тыгай климатым—тэнгыз климыт маныт. Тэнгыз дэч мүндүрнө матэрик покшэлнэ кэнэж шокшо, тэлэ йүштө; тыгай климытым матэрик альэ континэнталь климыт маныт.

Тэнгыз климыт матэрик климыт дэч вудыжгө шуко улмо дэн ойыралт шога: лишыл тэнгыз гыч мардэж дэнэ шуко вудпар кондалтэш, вара мландэ умбак тудо йурлийын да монь возэш. Континэнталь климыт, тэнгыз климыт дэн тангастараш гын, тудын дэч кукшо, шагал вудыжган.

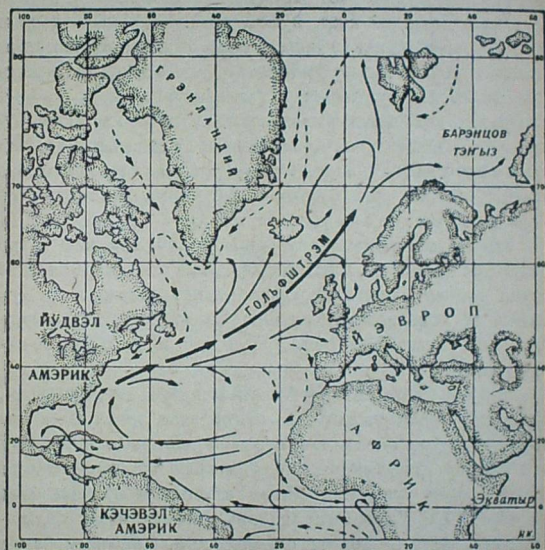
Мэмнан ССР Ушэмна Атлантик окэан дэч мүндүрнө, Йэвропын эрвэл ужашыжым налэш адак эрвэл дэн кокла Азийыш пура, окэан дэч курыкла дэн авыралтэш. Йуд вэл Польар тэнгызын утларак ужашыжэ ий дэн лэвэдалт шога, сандэн тудо ССР Ушэм климытым пушкыдэмдэн ок кэрт: ССР Ушэмыштэ матэрик климыт; мэмнан элыштына-тэлэ йүштө, кэнэж шокшо шога. Английым налаш гын, тудо Йэвропо дэч касвэлыштэ, тэнгыз отролаштэ, садлан тушто тэнгыз климыт шога: вудыжган, йуалгэ кэнэж, йуран, пушкыдо, шагал йүштө лийшан тэлэ.

Тэнгыз йогын да тудын климыт ваштал- таш полшымыжо.

Мэ шинчэна: окэаныштэ шуко вэрэ вуд кугу йогын сэмын талын йога. Ты йогын-влак гыч иктышт экватор

дэч шокшо пойас гыч лэвэ да йуштö пойасыш йогат. Тыдэ—шокшо йогын улыт. Ты йогын-влак лэвэ вудым кондат, воктэнысэ мландым ырыктат.

Тыгэ, Атлантик окэаныштэ экватор дэч шокшо йогын тунгалэш. Тудым Гольфштрэм маныт. Тудо Амэрикс сэр

Йогымаш: —————> шокшо, - - - йуштö

28 сур. Атлантик окэанын йудвэлсэ пэлыштыжэ улшо тэнгыз йогын.

дэч пэлкэ торлэн, Атлантик тэнгыз коч толэш, Йэвропын касвэл да йудвэл сэр воктэн кайа. Гольфштрэмлан кóра Касвэл Йэвропысо климыт Йудвэл Амэрикс йуштö йогын дэн мушкылтшо эрвэл ужашыжэ климыт дэч шуко пушкыдо (28 сур.).

Йуштö йогын-влак йуштö, Польар тэнгыз гыч йогат, нуно йуштö вудым кондат. Йуштö вуд дэн пырлья польар кундэм гыч чучкыдын ийын коштшо ий курык-влак кондалтыт.

Климытын вэр кукшытым ончымыжо.

Тэнгыз умбал дэч иктаж могай вэр монар күшнö— тунар тудын климытшэ йуштырак. Кукшö курык шокшо пойасыштэ лийэш гынат, тушто нигунам шулыдымо лум кийа.

ССР Ушэмын Афганистан да Китай границэ дэн, Таджики совет рэспубликыштэ **Памир** курык кундэм уло. Тудын курык (плоскогорье) кукшытшö—тэнгыз умбал дэч 4000 мэтр күшнö. Төр курык умбалнэ адакат кукшö посна курык-влак улыт. Памир Совет Ушэмын кэчывал вэлныжэ лийэш, тудо йудвэл лопкытын (широта) 30°-лан толэш. Тугэ гынат, Памирыштэ пэш йуштö, тыштэ йуштыжö 50° мартэ шуэш. Кэнэжым кэчэ чот ырыкта гынат, курыкышто йандар шуэ йуж лиймылан көра, мландэ умбалнэ кэчэ дэн ырыктэн погынышо шокшо ок кучалт, мландэ вашкэ йукша. Мландэ умбалсэ йужшат вашкэ йукшэн кайа. Шукыжым тыштэ кэнэж-йуд годым тэмператур 0° дэч улык вола.

Курык рүдö-влакын климытым молэмдымышт.

Кукшö курык рүдö-влак климыт шотышто кугын нашта талтат. Кукшö пырдыжла шогышо курык рүдö-влак кундэмым кок түрлö климытан ужашлан шэлыт.

Курык рүдö тэнгыз сэр воктэн кайа гын, тудо тэнгыз гыч толшо вудыжгым авыра, курык шөрэш альэ тудын умбаланжэ кода, матэрик көргыш ок колто. Йур тэнгыз вэлсэ курык шөрэш вэлэ лийэш, умбак ок кайэ, садлан курык вэс могырышто климыт кукшырак.

Умыр пойасыштэ шуко вудыжгö отро дэн матэрик сэр воктэн возэш. Матэрик көргыштö, тэгыз дэч мундур вэрлаштэ йур, лум вочмо да монь шагал лийэда.

Мландэ шарын йуштö кундэмлаштэ йуштö шогымо дэн вуд парыш шагал савырна, сандэнэ йур да лум шагал лийэда.

Мландэ шарын йужо вэрлаштэ эртак кукшо кундэмла уло, тыштэ йур пэш шуэн лийэда. Йужгунам ала монар ий йур йөршын ок лий. Тыгай вэрлам пустынь маньт.

Пустыньыштэ коч кунамат ойар жап шога, каваштэ ик пылат укэ, кэчэ чот ырыкта. Кэчывалым пэш шокшо, кэчэ шичмөнгö мландэ вашкэ йукша, сандэн йудым йуштö шога, йужгынам мландат кылма.

VI. МЛАНДЭ ШАРЫН ЁМБАЛ РОК ДА КУШКЫЛ ШОТ ДЭНЭ ОЙЫРТЭМАЛТЫН ШОГЫМЫЖО.

Ёмбал рок дэн кушкыл пойас-влак лиймаш.

Ёмбал рокын могай улмыжо климытым онча. Түрлө тэмпературэш ёмбал рокышто кушкылын кодшышт түрлын шуйыт. Вудыжгат рокым вэсэмдаш полша. Түрлө климытыштат ёмбал рок түрлө лийэш.

Кушкылын ылышыжат могай климыт улмым онча.

Нөшмын шытымашыжэ, кушкылын кушмыжо да кочмашыжэ ик ойыртэман тэмпературэш вэлэ лийын кэртыт. Нунын кокла гыч, иктышт кушкашышт шуырак шокшым йодыт, вэсышт йуштырак тэмпературешат кушкыт.

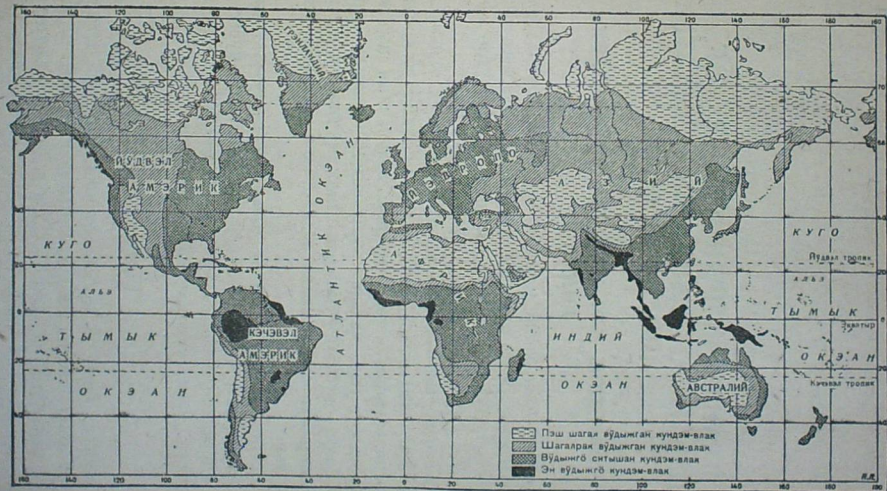
Кушкыллан илэн кушкаш вудат күлэш. Вуд дэч посна ылыш укэ.

Кушкыл коклаштэ иктышт ночно купан вэрыштэ гына кушкын кэртыт, вэсышт — кушко пустыныштат кушкыт.

Ты шот гыч, мландын түрлө климыт пойасыштэ түрлө ёмбал рок, түрлө кушкыл пойас-влак улыт.

Тундр.

Йэвропа, Азий да Амэрикин йуд вэлыштэ тундр пойас уло. Тыштэ мландэ кэлгынак кылмышэ. Кучык кэнэж жаплан вуйгак тудо 1—1½ м гына лэва. Кэлгыштыракшэ мландэ тэлымат, кэнэжымат огэш лэвэ ти-

30 сур. Туньамблсэ кушкыл карт.

дым — курымэш кылмэ кийа маныт. Кылмэ мландыш вуд пурэн ок кэрт, садлан тушто йатыр куп йэр лийэдат.

Тундрышто пушэнгэ шочын огэш кэрт, тушто тыгыдэ кушкыл гына кушкыт. Тундр чодрадымэ вэр: тушто моко дэн лишайник вэлэ кушкыт. Лишайник кокла гыч „йагэль“ тундрышто илышэ шордын тунг кочкишыжо улэш. Тундрышто коклан пэлэдышан кушкылат лийыт. Нунын думашт: „льутик“, „нэзабудка“. Тушто шуко пöчыж, турнья

31 сур. Тундр.

пöчыж да морошки шочыт. Шуэнжэ тундрышто кучык мландэ воктэн шарлышэ вондэрла пальарысэ куэ дэн арама кушкыт.

Кэнэжым тундр йэрлаштэ да куплаштэ кэчывэл гыч толшо кайык лудо, комбо, йукчö-влак пыжашым опат.

Пэш шагал кайык-вусо гына, ош лумгай тусан польар ирмузо, польар тумына тэлэ гоч илаш кодыт. Ниным вангэн коштшо чучкыдö мамык пуанан польар рывыж — пэсэц ила. Польар тэнгыз сэрыштэ йүдвэлсэ эн куго йан-

лык — ош польар маска уло. Йагэль кушмо вэрлаштэ йүдвэл шордо-влак коштыт. Тыштэ ир шордо-влакат улыт, шукужо ашнымэ шордо улыт.

Шордо ашнымаш йүдвэл калыклан эн күлэш паша. Шордо коваштэ дэн нуно илымэ вэрыштым, вургэмым, йолыш чийаш коваштэ кэмым йамдылат. Шордо шыл нунын тўг кочкишышт. Шордым тэрыш кычкэн тэлымат тундрышто коштыт.

Тундрын кэчывэл тўржō (граница) польар онго дэн кайа. Йужо вэржэ польар круг дэч корангэш. Мутлан, Йэвропо

32 сур. Тундрысо калык. Пүчō кычкымаш.

Скандинав да Қольск пэлотрошто польар онго дэч йүдвэлэшқырак корангын кайа. Азийштэ да Йүдвэл Амэриkyштэ тудо шуко вэрыштэ польар онго дэч мўндырчын кэчывэлым кайа.

Кугыжан Российыштэ тундр шэнгэлан кодшо, шагал калыкан вэр ильэ. Кугужан чиновникишт да купэч-влак нуным тўрлын оталэн погыштым агэн адак тўрлынат нунын вўрыштым йўын илэныт.

Тусо калык шордым ашнэн, колым кучэн да охотыш коштын пыкшэ-пыкшэ илэн. СССР лиймэк тундр у илыш дэн илаш тўнгальэ. Совет власть полиш дэн тундр кумдыкышто пўчō ашнымэ колхозым ыштэн улан лийын илаш тўнгальыч. Совет Ушэмлан кугу колхоз-влак пўчō ашнымэ дэн пэш кўлэш- продукт-влакым пуат. Тундр пўчō, шылым пуа нунын коваштышт гыч шэргакашан замш ышталтэш. Кольск пэлотро тундрышто мэмнан учоный-влак мландэ пойанлыкым кугын муыныт. Тыштэ шуко рудник, завод, шуко калыкан у социалис ола Хибиногор кушкын. Совет Ушэмсэ учоный-влак Польар тэнгыз сэр дэк шумэшкэ, пўтўнь тундр кумдыкышто мландэ пашам ышташ лийэш манын нуно каласат. Утларакшым тундрышто пакча кōргō культур саска-влак кушкыт. Пакча кōргō саска тундырышто илышэ калыклан пэш кўлэш кочкышлан шотлалтэш. Тундр озанлыкым вийандымэ дэн пырльак, тудо калыкын культур илышыжат нōлтал-алтын.

Тундрышто школ, коопэратив, эмлымэ вэр, вольык эмлымэ вэр да монь кумдан шарлэн.

Чодра кундэм.

Йэвропо, Азий да Йўдвэлсэ Амэрикин тундр дэч кэчы-вэлышкыла мландын куго кумдыкшо чодра дэн лэвэдалтын. Ты кундэмыштэ кылмышэ мландэ йўдвэлыштэ вэлэ лийэш. Садлан тыштэ пушэнгат шочын кэртэш.

Чодран кундэмыштэ климыт лэвэрак. Ёмбал рок тыштэ лудо тўсан ломыж шотан.

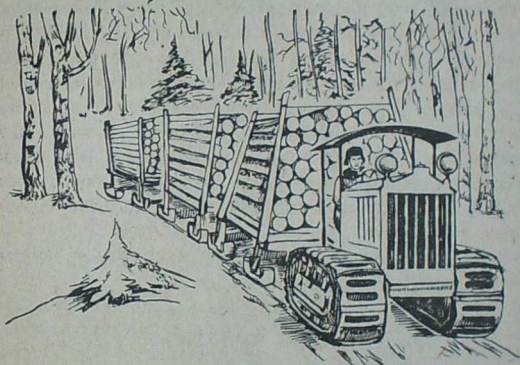
Рокын ёмбал лончыжо (лэвэдышыжэ) шэм тўсан, тушто изиш тургыж рок уло. Тудын йымалнэ ломыж тўсан рок уло. Тыгай рокым ломыж шотан (подзолистая почва) маныт.

Тыгай рокыш вўд витэн пурымыж дэн чыла кушкылан кўлэшлык шōнчалан наставым шулыктэн нангайа. Садлан тыгай рок шагал шурно лэктышым пуа. Тыгай

роким чот уйангэди вэлэ шурно лэктышым шуко налаш лийэш.

Чодра зонан йүдвэлжэ иман пушэнган. Сибирьшэ тыгай вэрым тайга маньт.

Тайгаштэ шуко маска, пирэ, рывыж, шордо илат. Чодраштэ пушэнтэ гыч пушэнгышкэ ур тёрштылэш, шэргакан соболь, адак шуко моло кайык, йанлыкат улыт. Тайгасэ калык нинэ йанлык дэн кайык-вусым кучэн илат.

33 сүр. Йүдвэл крайыштэ трактор дэн чодра лүкмаш.

Иман чодра дэч кэчывэлыштэ, изиш шокшырак климытыштэ иман пушэнтэ дэн лышташан пушэнгат йөрэ кушкыт.

Тудын дэчат кэчывэлыштырак лопка лышташан пушэнтэ-влак (тумо, пистэ да монь) кушкыт.

Чодра озанлыкын мланна пэш куго күлэшыжэ уло. Тудо куго поянлыкым пуа. Капитализм озанлыкыштэ — Йүдвэл Амэрик дэн Касвэл Йэвропышто чодрам шуко вэрэ пытарэныт. СССРУ-шэм моло кугужаныш дэч чоддралан поянрак. Мэмнан Ушэм чодра озаланымаш пашам чот вийангдэн.

Социалис чодра озанлыкыштэ чодрам пытармаш укэ. Мэмнан дэн чодрам (участкылам) план шот дэн руат, румо чодра олмэш у чодрам куштат. Чодра зонышто мландэ паша ыштымашат кумдан шарлэн.

Стэп.

Чодра зон дэч кэчэвэлнэ *стэп кийа*. Тидэ кумдык-ышто климыт эшэ шокшырак. Ёмбал рокрышто кушкылын кодшышт-влак талыракын шуйыт, тугэ утларак тургыж погына. Ёмбал рокын лэвэдыш лончыжым шэмэмда. Тыгай рок — шэмрокан манылтэш. Шокшо климытыштэ вудыжгё утларак парыш савырна. Чодра кундэм дэч тыштэ умбал рок кушшырак. Рокрышто улшо кушкылан кўлэшлык кочышым — шөнчалым вуд чыла мушкын ок нангайэ. Садлан шэмрокан мландэ шурно лэктышым кугын пуа.

Шошым стэп ужар постола кушкыл дэн лэвэдалтэш шыжэ лышан шудо кэчэ дэн оралгэн кошка. Куго пушэнгэ-влак стэпыштэ укэ улыт. Нуно коклан энэр да корэмла воктэн гына вэрэштит.

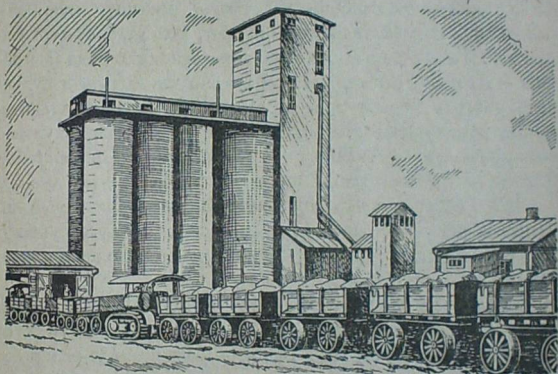
Кукушо стэп-влакыштэ йур шагал лиймылан кёра кушкылат шагалак улэш. Ужар шудо олмэш шуэн сур арым шудо (полынь) гына кушкэш. Мландын умбал рокшат тыштэ шагал тургыжан, тўсыжат шэмэ огыл, тудын тўсыжё *кўрэн альэ* (каштановый) *йошкар кўрэн* лийэш. Кукушо (ойар)-лан вэрч нинэ рок мландэ пашалан шагал пайдалэ улыт. Искуствэниэ вуд пуртымо альэ шавымэ дэн вэл шурно лэктышым сайын налаш лийэш.

Стэпыштэ шуко тыгыдэ, нулдышо йанлык суслик, сурки да монь илат. Адакшым осал, пасу врэдичэль саранча да шудо шырчык-влак илат. Нуно чыланат шурнын, шудын нёшмыжым кочкын илат.

Йэвропо дэн Йудвэл Амэриkyштэ стэп шукужым куралалтын, шыдангым моло шурным удат. Азийыштэ эшэ куго кумдыканак стэп-влак чылт куралдэак, плугым уждэак кийат.

Умыр пойасан Кэчывэл Амэриkyштат шуко стэп-влак улыт. Совэт Ушэмын стэп кумдыкыштыжо туньамбаллан кугу киндэ фабрик — совхоз-влак ышталтыныт.

Каспий да Арал тэнгыз воктэнсэ Совэт казак-влакын Стэпыштышт пытартыш жап мартэ вольыкым гына күтэн илэныт. Казак шкэ вольыкыштылан тэлэ жаплан кургы-мат йамдылэн огыл. Нунын вольыкышт эрзак стэпыштэ

34 сүр. Куго совхозын киндэ элеваторжэ.

коштыныт. Шуко годым стэп ий дэн лэвэдалтын. Тугай годым күчык жапыштэ пэш шуко вольык шужэн колэн.

Кызыт Казакстаныштэ машин дэн шудо солымо станций-влак ышталтыт. Шудым йамдылат, сай урлык вольыкым шарат, совхозым почэдат. Стэп куралалтэш. Тушто шурным удат да тылэч моло тэхничэскый кушкылымат, каучук пушым да монь кумдан шарат. Казакстан элыштэ вүргэньэ руда шуко улмыжым палэн налмэ. Кызыт вүргэньэ шарымэ завод-влак ышталтыт.

Тропик воктэнсэ кундэм.

Тропик воктэн улшо умыр кундэмыштэ йуштө тэлэ ок лий. Кушкыл илыш моло кундэмысэ дэч *курумэш ужаргын шогымыж дэн* ойыртэмалтын шога. Пушэнгэ-влак мэмнан дэнэ тэлэ жапыштат ужаргэнак шога.

Тропик воктэнсэ кундэмышкэ Кэчывэл Йэвропысо пелотро-влакын, Крымын кэчывэл ужашышт пурат. Адак-

35 сур. Кавказыштэ Батум лышнэ чай шудо куштымо пасу (плантацэ).

шым Азийын кэчэ-эрвэлжэ, Йудвэл Амэриkyн кэчывэл ужашыжэ пурат.

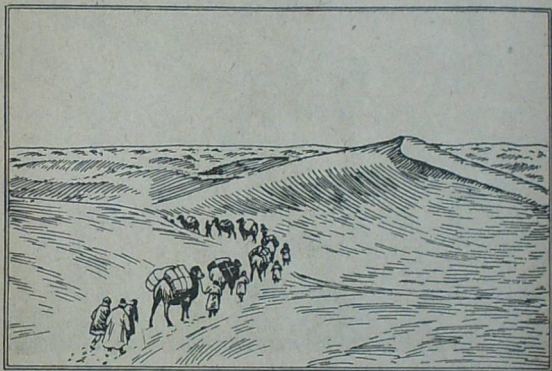
Тропик воктэнсэ кундэмын климытшэ сад ончымо пашалан кэлшэ. Тыштэ пэш сайын—виноград, апэльсин лимон, пэрсик, сай урлыккан олма да груш-влак кушкыт.

Пустынь-влак.

Мландын эн кукшо йур лийдымэ кундэмыштыжэ пустынь-влак улыт. Пустыньыштэ йуж кукшо, кава пылдымэ, кэчэ чот ырыкта. Пустыньыштэ кэчывал шокшо Ц 60°

мартэн лийэш. Тугэ гынат, коклан йўдым мландэ, кылмы-
мэш чот йўкша. Шокшо дэн йўштё тыгэ вашталтмаш
дэнэ кўат тыгыдэ ошмала щўрашангын шуалга. Тугай
кў пуракым мардэж нангайэн ошмам чонгала погэн шын-
да, тудым **бархан-влак** маныт.

Пустыньыштэ кушкыл укэ гайак. Коклан гына кэлгэ
вожан, лышташан олмэш кожга да тўрлө косата шуан,
вондэр шудо гына вэрштыт. Нинэ шудо вэрбльд кочыш-
лан кайат. Вэрбльд кочдэ-йўдэ шуко кэчэ мартэн

36 сур. Пустынь. Ошман бархан.

илэн кэртэш, садлан пустыньыштэ коштмо годым тудо
вашталтыдымаш волык.

Пустыньыштэ памах вўд лэкмаштэ йа пустань коч
энэр вўд йогэн каймаштэ вўд воктэн „Оазис“ манмэ
лийыныт. Тыгай вэрыштэ кушкыл-влак кушкыт, адэмаат шкан-
жэ илыш вэрым да пасум ышта.

Эн куго кумдыкан шокшо пустынь Йўдвэл Африкыштэ.
Тудым „Сахара“ пустынь маныт. Пустынь-влак Азий пэ-
лотроштат, Австралийын покшэлныжат улыт. Куго кум-
дыкан, шыдэ климытан пустынь-влак, мландын умыр

пойасыштыжат — Азий покшэлнэ улыт. Азийысэ пустыньым Гоби альэ Шамо маныт. Совет Ушэмыштэ кумда пустынь-влак Кыдал Азийыштэ, Аральск тэгыз воктэн улыт. Нуным Кара-кум да Кызыл-кум маныт.

Совет влас тусо калыклан пустынь ваштарэш кучэ-далаш полшымыж дэн, кизыт мартэ шуко пустыньын ужашыштым хлопок куштымо пасуш савырэныт. Нинэ пустыньыштак сирам муыныт. Сира заводым ыштымэ. Адак ожно вэрбльд тўшка дэн (караван) гына коштмо вэрыштэ, кизыт автомобиль дэн кошташ тўгалыныт.

Тропик кундэм.

Тропик кундэмыштэ умбал рокын тўсыжō йошкаргэ йошкаррок (краснозем) лийэш. Тушто тургыж шагал гынат, шуко тўрлō шōнчал уло. Садланак йошкаррок шурно, саска лэктышым кугун пумыж дэнэ моло дэчат ойартэмын шога.

Экватор кундэмыштэ идалык мучко шуко йўр вўд йогымо дэн куго кушкыл-влак — тропик чодра кушкэш. Тропик чодраштэ тўрлō пальма да монь курым мучко эрэ ужаргынак шогэн кушкыт. Тропик пушэнггэ-влак пэш кўкшō улыт. Нунын рўдышт йыр пўтыралтын кўзашэ кўжгў лийан-влак кушкыт. Пушэнггэ вуйышто обэзыан-влак илат, тўрлō тўсан (йошкар, ужаргэ да монь) пунан кайык-вусо, нунын коклаштэ попугайат чонгэштылын коштыт.

Тропик пойасын йужо вэрыштышт, йўран жап ойар ийгэчэ шогымаш дэн вашталтмаштэ тропик стэл, альэ саван-влак улыт. Нинэ саванн-влак адэм кўкшытан шудо дэн лэвэдалтшэ улыт. Шудо коклаштэ шуэн гына пушэнггэ вэрэштыт. Кэнэж рўдō шокшо жаплан шудо кошка, пушэнггэ лышташ йога, йужо илышэ йанлыкат малэн эртарат.

Саванныштэ шудо кочкын илышэ-влак шуко улыт. Тушто антилоп тўшка, ўшкыж, ола зэбр тўшка коштыт.

Тушто кукшө жираф кукшө пушэнгэ вуйым кочкын ила. Саванн дэн пустынь тұрыштө эн куго кайык „страус“ ила. Адақшым эн куго шыл кочшо йанлык—лэв ила, туштак куго слон-влак коштыт.

37 сұр. Тропик чодра.

Тропик эл плантацийыштэ шэргэакан йэмыш, молө түрлө пакча саскамат—кофэ, какао, чай, хин пушэнгэ дэн вондэрым кумдан шарэныт. Түрлө резин ышташлан тушэчынак каучукым кондат. Каучук — „каучуконос“ пушэнгэш кушкэш.

VII. МЛАНДЭ ЁМБАЛСЭ ИЛЫШЭ КАЛЫК.

Кушто, монар калык ила.

Чыла моло илышэ дэч адэмэ пұртұсым шкэ кұлэшыжлан кэлыштарымэ дэн ойыртышан. Моло илышэ-влак пұтынъэк пұртұс условийыштэ илат. Адэмэ производство куралым ыштэн мошта, пұртұс законом палэн мошта, сандэн тудо пұртұсым шкэ кұлэшыжлан кэлыштарэн кэртэш. Пұртұсым вашталтэн (вэсэмдэн) шогымо дэн да озанлык пашажым ончык колтэн шогымо дэн адэмэ шкат культурно кушкын шога.

Тыгай йёнан лиймыж дэн айдэмэ мландэ ўмбал кумдыкэш шаланэн илаш тўнгалын. Адэмэ шокшо йўштё, умыр (кокла шотан шокшо-йўштё) эллаштат ила. Шокшо эллаштэ адэмылан пұртұс кэрэк кунамат йўштё эл дэч шуқырак пуа манын каласаш ок лий. Озанлык дэн техникэ кушкын шогымо сэмын адэмэ пұртұс дэн утларак да утларак пайдалана, тыгылай ончымаштэ йёршэш йёндымё пұртұс условийыштат, у пойанлык-влакым муын шога. Тэвэ тыгэ Кольск пелотрошто кугыжан правичылствэ кид, йымалнэ орланышэ лопарь-влак йанлыкым, колым кучэн да шордым ашнэн гына илэныт, шкэ илышыштым пэш йёсын шуйэн толашэныт. Совет учоный-влак ты пелотрошто улшо курыклаштэ апатит миньэрал кийымэ пэш пойан вэрым муыныт: апатит пэш кұлэш миньэрал—тудын дэн пэш шэргэ акан фосфор ўйангышым ышталтэш. Апатит лэкмэ вэрэш Совет правичылств социалист олам—Хибиногорским ыштыш; мландэ пашаштэ ту эллан кэлшышэ посна йёным муымо, сандэн тушто шур-

ным удаш, пакча йэмышым шындаш тўнгалмэ. Тыгай йён-влакым илышыш пуртымо дэн пырля лопарь-влакын озанлыкыштат, культырыштат нёлталалташ тўнгалъэ. Йөршэш илаш йёрыдымё гай чукот пэлотрошто шуко йэнг илаш тўнгалъэ.

Тыгэ мэ у тэриторий-влакым илаш йөршө вэрлаш савырэн шогэна. Адак ик примэрым каласэна. Польшар тэнгызыштэ у Сибирь, Врангэль, Йүдвэл Мландэ отро-влак улыт. Кугыжан Россий жапыштэ ты отролаштэ илышэ лийынак огыл. Совет властын ты отролаштэ илаш йёрымё пашам план почэш ыштэн шогымыжо дэн, шкэныштым чаманыдэ ты элым тунэмшэ-влакын да пэрвой илаш мий-ышэ-влакын тыршымышт дэн, ты отро-влак кизыт йэнг илымэ вэрыш савырнышт. Польшар тэнгызысэ отро-влакым илаш йёрышым ыштымаш мэмнан эллан вэл огыл, уло тўнхамбаллан куго полишым пуа. Тушто польар эл кли-мытым тунэмыт. "Польшар климытын йэнг чўчкидын илымэ умэрэннэ эл-влак ий-кэчылан логалмэ шотшо уло.

Тусо отролаш стансэ-влакым ыштымэ. Стансэ-влак гыч радио дэн ий-влак кушто кузэ шогымым увэртарат, тыгай увэртарымаш гыч йүдвэл тэнгыз корнын могай улмыжым палалтэш. Йүдвэл польар элыштэ мамык ко-ваштан йанлык адак тэнгыз йанлык-влак шуко улыт. Тушто илаш тўнгалшэ-влак йанлык-влакым кучэн илат.

Мландэ умбалнэ йөршэш йэнг илыдымэ вэр-влак Ан-тарктидын ий пустыньжэ да кўжгё ий дэн лэвэдалтшэ Грэнландийын покшэл ужашыжэ улыт.

Мландэ умбалын кукшо ужашыжэ 149 млн. кв. км шотла-тэш, тыдын йэнг илымэ ужашыжэ 134 млн. кв. км лийэш.

Мландэ умбалсэ калык тўнха ужашлаштэ илымэ шот дэн тыгэ пёлалтэш:

Азийыштэ	1100 млн. йэнг, вэр. кумдыкшо 41,5 млн. кв. км
Йэвропышто	500 " " " " 9,2 " " "
Америкыштэ	200 " " " " 37,6 " " "
Африкыштэ	150 " " " " 29,2 " " "
Австралийыштэ да Куго океан отролаштэ	10 " " " " 7,6 " " "

38 сүр. Мландэ умбалнэ калык илимашын чүчкыдылыкшө да куго ола-влар. (Куго ола-глакын вэрыштым цифр дэн ончыктым).

Ты таблицэ гыч эн шуко калык Азий дэн Йэвропышто илымым ужуна. Ты тўна ужашлаштэ молан калык шуко илымэ палэ: Азийын йэнглан илаш кэлшышэ пўртусан областылаштыжэ |шукэртэ ожно озанлыкышт вийнышэ куго кугыжаныш-влак лийыныт.

Йэвропышто илышэ калык капиталист озанлык вийнымэ дэч вара да капиталист озанлыклан пашазэ вий шуко кўлэш лиймэ дэч вара, утларакшым олаштэ илышэ калык шукэмын.

Йудвэл Амэрикин эрвэл ужашыштыжэ Сойэдиньон Штат-влакыштат капиталист озанлык вийангмэ почэш илышэ калык шукэмын.

Могай элыштэ монар калык илымым кокла шот чўчыкыдын илымэ гыч палалтэш. Тидым тыгэ шотлалтэш: илышэ калык шотым элын *кв. км* числажлан пўлалтэш.

Тыгэ шотлэн ик *кв* километр кумдыкышто кокла шот дэн монар йэнг илымым палалтэш.

Мландэ ўмбалсэ чыла калыкым кумдыкэш тўр пўлена гын, 1 *кв.* килэмэтрлан 14,5 йэнг логалэш. Чўчыкыдын илымэ вэрлаштэ, мут гыч, Английын промышлэнностьан районлаштыжэ 1 *кв. км* кумдыклан 600 йэнг нарэ возэш. Йэн шагал илымэ вэрлаштэ, мут гыч, пустынь дэн тундырлаштэ ик йэнглан 20 *кв. км* нарэ логалэш.

Калык йэшаралт шогымаш.

Мландэ ўмбалнэ илышэ калык шочмаш колымаш дэч шукурак лиймылан ийгыч ийын кушкын шога. 1000 йэнглан ик йэнг нарэ йэшарлат шога.

Посна эллаштэ калык шукэмме альэ шагалэмме обшэствэннэ дэн политикэ условийым онча.

Тэвэ тыгэ, кугыжан Росий жапыштэ Росийыштэ тыгыдэ калык-влак кушмо олмэш обшэствэннэ-политикэ условий алама лиймылан пытэн вэлэ шогэныт. Нуным кугыжан правичылствэ эксплоатироватлэн, политикэ шотышто правадэа шнэн, озанлыкышт волэн шогэн.

Кизытсэ жапыштэ мачэриальнэ илыш сыйэммылан, эксплоатацэ укэлан адак совет политикэ эрыкым пумылан чыла калыкат, нунын коклаштэ, тыгыдэ калык-влакат пэш талын кушкыт.

Африкыштэ Конго энэр воктэн ньэгр-влак илат. Ты эл Бэльгий капиталист-влак кид йымалнэ. Тэвэ тушто вур йүшö капиталист-влак эксплоатацэш логалшэ ньэгр калык вичлэ ий коклаштэ кок кана нарэ шагалэмыныт.

Адэмэ расэ-влак.

Мландэ умбалсэ калыкым тужвал тўсышт дэн, коваштэ тўсышт дэн адак моло палышт дэн икмонар расылан пöлат. Нунын коклаштэ эн шуко калыкан расэ-влак ош расэ, сар (түкө) расэ, шэм расэ.

Руш, украиньэц, бэлорус, польак, ньэмыч, англичан, француз, италияньэц, грэк, индус, пэрс, йэврэй, араб, молат ош расэ калык улыт; казак, йакут, калмык, бурьат, монгол, мордва, марий, карэл, сўас, турк, йапон, китай, молат сар (түкө) расэ калык; ньэгр дэн австралийэц-влак — шэм расэ калык.

Ош расэ эн куго расэ; ты расэ мландэ умбалсэ чыла илышэ калыкын пэлыжэ нарэ лийэш (1 миллиард нарэ). Йэвропын утларак куго ужашыштыжэ, адак кэчэ-касвэл Азийыштэ да йүдвэл Африкыштат ош расэ калык ила, Амэрике дэн Австралийыштат утларакшым Йэвроп гыч мийышэ калык тукум — ош расэ калыкак ила.

Сар расэ калык Азийыштэ, Эрвэл Йэвропышто да Куго океан отролаштэ ила; ты расын чылажэ йэн шотшо 600 миллион нарэ.

Шэм расэ калык Африкыштэ, Австралийыштэ адак ты тўнья ужаш-влаклан лышыл отролаштэ илат. Тылэч посна шуко ньэгр-влак Амэрикыштэ илат. Тышкэ нуным кул сатузо-влак Африк гыч вийытлэн кондэн, кул кучышо оза-влаклан йал озанлыкыштэ нэлэ пашам ышташ ужалэныт. Шэм расэ калык чылажэ 150 млн. нарэ.

Буржуазнэ учоный-влакын йатырышт Иэвроп расэ гына культурын кұшкыжō шуын кэртэш манын ишандараш

39 сур.
Ош расэ йэнг.

тыршат. Буржуазий учоный-влак тыгэ ойлымышт дэн капиталист эллаштэ, утларакшым колонийлаштэ, капиталист-влакын тыгыдэ калык-влакым пизырэн ашнымыштым чыныш лукташ тōчат.

Мэмнан Совет Ушэмыштэ шуко тўрлō тыгыдэ калык-влакын культур шотышто пэш кугын ончык кайымышт буржуазий учоный-влакын тыгай ой шаркалмыштым йōрщэш шойақыш луктэш.

ССР Ушэмыштэ тўкō (сар) расэ калык-влакат сўас, казак, карэл, йакут, молат культур шотыштат, озанлык

40 сур.
Шэм расэ йэнг.

41 сур.
Сар (тўко) расэ йэнг.

паша шотыштат ончык кайымышт пэш куго. Ожсо жапыштэ йōрщэш шойылан кодшо калык-влакат, мут гыч Эрвэл

Азий полъар круг вэс могогырышто илышэ чукча, коръак
моло калыкат культурыштым вашкэ ончык колтэн шогат.

Мэмнан Совет Ущэмыштэ илышэ чыла калыкын шко-
лышт уло, шкэ йылмышт дэн школлаштэ тунэмыт. Нунын
кокла гыч йатырышт куго школ-влакым, наук учрәждәнэ-
влакым, кином, тэатрым шкэныштыным ыштэныт.

VIII. ССР УШЭМЫН ПҮРТУС УСЛОВИЙЖЭ-ВЛАК.

ССР Ушэмын географийсэ вэржэ.

ССР Ушэм Йэвропын эрвэл пэл ужашыжым, Урал курык дэч Куго окэан дэк шумэшкэ Азийын чыла Йүдвэл ужашыжым, варажым Кокла Азийын касвэл ужашыжым да Каспий тэнгыз дэч эрвэлышкыла вэрлам налэш. ССР Ушэмын мландэ кумдыкшо 21 млн. кв. км, тыдэ чыла мландэ йэнг илымэ вэр кумдыкын кудымшо ($\frac{1}{6}$) ужашыжэ. Йүдвэлыштэ ССР Ушэм Полъяр тэнгыз сэрэш тўкна. Йүдвэл Полъяр тэнгызыштэ кок куго отро — иктыжэ У Мландэ, вэсыжэ — У Мландэ дэч мўндырнő йүдвэлысэ Франц Иосиф Мландэ манмэ тўшка отро-влак Совэт Ушэм мландэ улыт. У Мландэ дэч эрвэлышкэ Йүдвэл Мландэ лўман тўшка отро-влак, тулэч ўмбақырак У Сибир отро-влакат Совэт Ушэм мландэ улыт.

Ты отро-влак коклаш Полъяр тэнгыз сэр воктэн икморнар тэнгыз лийын: Ушэмын Йэвроп ужаш сэржэ воктэн У Мландэ дэч касвэлыштэ Барэнц тэнгыз вэрым налын. Ты тэнгызыш Атлантик окэан гыч шокшо Гольфштрэм йогын пура, сандэн Барэнц тэнгызын кэчэвэл ужашыжэ ныгунамат огэш кылмэ; тыштэ Кольск пэлотро сэршыштэ Совэт Ушэмын куго Мурманск портшо уло.

Кольск пэлотро дэч кэчэ вэлыштэ Ош тэнгыз кийа. Ты тэнгызыш шокшо Гольфштрэм йогын ок пура, сандэн тудо кужо тэлэ мучко кылмэн шинча. Йүдвэл Двина йогэн пуримо Ош тэнгыз сэршыштэ Архангэльск порт уло.

Эрвэлыштэ У мландэ дэн Йудвэл мландэ отро-влак коклаштэ **Карск тэнгыз** вэрым налын, кэнэжымат тыштэ вуд умбалнэ коштшо ий кашак-влак дэн лэvéдалтын. Йй гыч ййын тавар кондыштшо тушка параход-влак мэмнан лэдокол полшым дэн ты тэнгыз коч Обь дэн Йэнисэй энэр-влак йогэн пурымашыш эртат. Йэнисэй энэр сэрэш Совет правичылствэ **Игарка** портым ыштэн шуктыш, ты портыш тэнгыз пароход-влак шуыт.

Йудвэл мландэ дэч эрвэлышкырак тэнгыз утларак кугын ий-влак дэн лэvéдалтын, параход-влак кошташ тыштэ утларак йөсö Йэвроп дэн Азий сэр воктэн кайэн Атлантик окэан гыч Куго окэаныш лэкташ шонышо-влак гыч пэш шагалышт гына да пэш йөсын, тэлым ий коклаш эртарэн, лэктын шуыныт. 1932 ийыштэ „Сибиряков“ луман совет лэдокол гына ик кэнэж жапыштэ ты корнын мучкыжо эртэн, Сибир сэр воктэн параход-влаклан коштын кэрташ лиймым ончыктэн.

Касвэлым Совет Ушэм Балтий тэнгызын **Фин залившэ** дэн тукна. Фин залив воктэн Ньэва энэр йогэн пурымаштэ мэмнан **Лэningград** портна шога. Лэningград гыч Касвэл Йэвроп эллашкэ коштмо лышыл корно. Садыжэ гына йөндымö: Фин залив тэлым кылмымыжэ дэн Лэningград портын пашажым кок-кум тылзэ нарэ жаплан күрлэш.

Ушэмын Йэвроп ужашыжын кэчэvéлыштыжэ **Шэм тэнгыз** вэрым налын, тудын йудвэл дэн эрвэл сэржэ-влак Совет Ушэм мландэ. Крым пэлотро Шэм тэнгыз дэч **Азов тэнгызым** ойыра. Фин залив гайак Шэм тэнгыз гычат Касвэл Йэвропыш лэкмэ вуд корно уло. Тыштэ икмонар куго портовый ола-влак. Кавказ сэр воктэн **Новоросийск** дэн **Батум**, Шэм тэнгызын йудвэл сэрыштыжэ — **Одэсса**. Крым пэлотрошто лэш сай порт **Сэвастополь**, тыштэ Шэм тэнгыз сөй флот шогымо вэр.

ССР Ушэмын эрвэл гранцыжэ Куго окэанын кум тэнгышэ сэрэш энэрта. Йудvéлыштэ **Бэрингов тэнгыз**. Камчаткэ пэлотро тудын дэч **Охотск тэнгызым** ойыра. Тыдэ кок тэнгызын куго ужашышт тэлым ий дэн лэvéда-

лтэш. Охотск тэнгизын кэчэвэлыштыжэ Сахалин отро шуйнэн вэрым налэш, тудын йүдвэл ужашыжэ Совет Ушэмын, кэчэвэл ужашыжэ Йапоний кидыштэ. Сахалин дэч кэчэвэлышкэ Йапон тэнгыз, ты тэнгыз тэлым огэш кылмэ.

Мэмнан Владивосток портна Йапон тэнгыз сэрыштэ шинча.

Тэнгыз сэр границыжэ дэч посна ССР Ушэмын кукшо мландэ границыжэ куго вэрым налэш. Касвэлыштэ мэмнан границына икмонар кугыжаныш-влак мландэш энэрта. Йүдвэл Польша тэнгыз дэн Фин залив кокла гыч Финляндий границэ шупшылтэш; Фин залив дэч кэчэвэлышкэ Эстоний дэн Латвий границэш тукна, варажым Польша границэ да Шэм тэнгыз лышкэ, Румыний границэ дэк мийа.

Касвэл границын Совет Ушэман куго шотшо уло, тудын коч мэ Касвэл Йэвроп капиталист кугыжаныш-влак дэн сату паша кылым кучэна. Тувэл могырым капиталист кугыжаныш-влак мэмнан дэк пизырэн толын кэртыт, сандэн ты границым маланна пэш чот эскэрэн шогаш вэрэштэш.

Закавказийыштэ Шэм тэнгыз дэн Каспий тэнгыз кокла границына Турций дэн Пэрсий мландэш энэрта. Пэрсий границын эрвэлышкыжат лэктэш. Тулэч умбакыжэ, эрвэлышкэ, Авганистан, Китай, Тувин дэн Монгол калык рэспублик-влак границэш энэта. Ты границыштэ мэ шкэнан пошкыдына-влак дэн кэлшэн илена. Куго капиталист кугыжаныш-влак ты эл-влакым шкэ кид йымакышт налаш тыршэн илат гын, Совет Ушэм ты кугыжаныш-влакын шкэ эрык илышыштан логалаш ок шоно. Мундыр эрвэлыштэ ССР Ушэм мландэ Манчжоу-Го мландэ дэн тукна. Манчжоу-Го шукэртэ огыл Китай мландэ гыч ойырэн ыштымэ кугыжаныш, тудо чынжым-Йапон колоний, тугак Йапон колонийыш савырнышэ Корэй мландэ.

ССР Ушэм мландэ үмбалын ышталтмыжэ.

Совет Ушэмын кумда ужашыжэ лап вэр. Тэвэ тыгэ, лап вэр Ушэмын Йэвроп ужашыштыжэ кумда вэрым налэш. Касвэл Сибирын чыла кумдыкшо лап вэр, адак лап

вэр Кокла Азийын кугырак ужашыжым налэш. Мэмнан элыштэ кўкшö вэр-влак вэрым шагалрак налыт. Кэчэвэл түр кундэмыштэ курык сырт (рүдо)-влак шуйнат.

Совэт Ушэмын чыла Йэвроп ужашыжым **Эрвэлйэвроп** лап вэр налын. Ты лап вэр коклаштэ вэрын-вэрын кўкшака-влак улыт. Моско дэч касвэлышкырак йудвэлым кэчэвэлышкыла шуйнэн **Средньэрусскайа** манмэ кўкшака вэр кийа; тывэчын эрвэлышкат, касвэлышкат куго энгэр-влак йогэн лэктит. Тудын дэч эрвэлышкырак Йул энгэрын пурла сэржэ воктэн **Йул воктэн** манмэ кўкшака вэрым налын. Тыдэ Йул энгэр кадырыштэ Самар Ола воктэн утларак кўкшö; тыштэ Йул воктэн кўкшака Йул энгэр сэрыш кўкшö тура сэр лийын тўкна, ты вэрым **Жигули** манын лўмдымö. Эрвэлйэвроп лап вэр эрвэлым йўдвэл гыч кэчэвэлыш кужын шуйнышо **Урал курык сыртэш** тўкна. Урал курык-влак ожсо жапыштэ лийшэ курык-влак, нуно пэш кугын шолдыргэн шаланэныт, кўкшытышт шот дэн кўкшö огытыл, коклаштышт шагалышт $1\frac{1}{2}$ км дэч кўкшыракышт уло.

Урал курык дэч эрвэлкэ кумда **Касвэл-сибир** лап вэр кийа: Йэнисэй энгэр дэч Эрвэлышкэ Куго окэанысэ тэ-нгыз-влак дэк **Эрвэлсибир** кўкшö вэр вэрым налын, ты-дын түрлö вэржэ гыч курык сырт-влак пўчкын эртат.

Ушэмын Кокла азий ужашыжат лап вэр: Арал тэнгыз йыр пэш кумдан **Арал-каспий** лап вэр кийа.

Ушэмын кэчэвэл кундэмыштыжэ курык сырт-влак нöл-талт шогат. Йэвроп ужашыштэ, Крым пэлотрон кэчывэл сэр-жэ воктэн улышрак **Крым курык-влак** шуйнат; нуно йўдвэл могырым эркын кўкшэмын, кэчывэлыш „Кэчывэл Крым „сэр-манмэ кундэмыштэ пырдыж сэмын туран волат.

Шэм тэнгыз дэн Каспий тэнгыз коклаштэ кўкшö **Кав-каз курык-влак** улыт. Нунын мучашышт курымын лум дэн лэвэдалтын, курукла гыч лэдник-влак нушкын улык волат. Кавказ курык-влак гын эн кўкшö курык **Эльбрус** — кўкшыштö $5\frac{1}{2}$ км, тутлэч изыш гына улыш вэс курык — **Казбэк**.

Арало-каспий лап вэр тұрыштө, мэмнан Ушэмнан Автанистан дэн Китай границыштыжэ кұкшө Памир эл уло. Тудын умбалныжэ уло ССР Ушэмлан эн кұкшө курык-влак улыт; Лэнин пик дэн Гармо пик лұман курык-влак 7 км дэч кұкшырак лийыт.

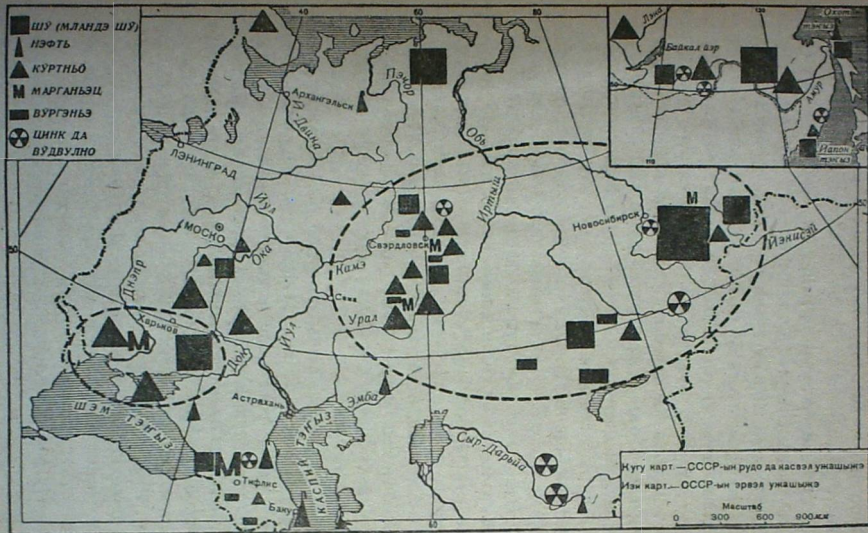
Памир дэч йұдвэлышкырак касвэлгыч эрвэлыш чыла тұнхамбаллан эн кұкшө **Тьянь-Шань** курык сырт шуйна.

Касвэлсибир лап вэрын кэчэвэл тұрыштыжө, Монгол курык рэспублик границыштэ **Алтай курык-влак** улыт. Ты курык-влакын кұкшытышт ситышын кұкшө: Йатыр курык-влакын мучашышт курымын лум дэн лэвэдалт шинчат.

ССР Ушэмын кўнчэн лукмо пойанлыкшэ.

ССР Ушэмын мландэ кўргыштыжө шуко түрлө пойанлык-влак улыт, ты пойанлык-влак дэн социалист озанлык ыштымаштэ кумдан пайдаланалтэш. Кугыжаң Россий улмо годым ты пойанлык-влак дэн пайдаланэн моштэн огытыл, альэ улмыштымат шинчэн огытыл; шотдымо шуко пойанлык-влакым совет строй гына муын кэртын; мландэ кўргысө пойанлыкым кычалшэ-влак 15 ий коклаштэ Совет Ушэм мландыштэ пэш шуко пойанлыкым муыныт, тугэ гынат, альэ нуно шуко вэрлаштэ кычалмэ пашам йөршэш эртарэн огытыл. Сэдэ пўртус пойанлык-влак нэгызэш ССР Ушэм озанлыкшын түрло ужашыжэ-влакым талын ончык колтэн кэртэш, тидын дэн капиталист эл-влакым поктэн шуын эртэн кайэн, экономикэ шотышто капиталист тұнха дэч посна илэн кэртшэ лийэш.

Кўртньө руда запас улмо Совет Ушэм тұнха умбалнэ эн пэрвой вэрым налэш. Кўртньө руда түрлө вэрыштэ вэрэштэш: Украиныштэ — Кривой Рогышто, Крымын эрвэл ужашыштыжэ — Кэрчыштэ адак Урал курыклаштэ. Тылэч посна Ушэмын Йвроп ужаш рұдыштыжө Курск ола дэч эрвэлыштэ пэш куго запас кўртньө рудам мумо, тидэ кўртньө руда запас уло тұнха запас дэн иктөр. Кўрт-

42 сур. СССР-ын кунчэн дукмо тун пойанлык вэржэ-влэк, (СССР-ын 1-шэ да 2-шо мландэ шуй-металургий базыжэ-влэк пунктир онгыла дэн ончыктым).

нӧ руда запасым йатыр вэрэ моло вэрлаштат мумо. 1932 ийыштэ куго запас кӱртнӧ рудам Кольск пелотрошто муыныт.

Кодшо ийлаштэ кычалмаш-влак мэмнан вӱргәнӧ руда запасым пэш шуко йэшарэныт. Ожно вӱргәнӧ руда шотышто эн пойан районлан Уралым шотлэныт; кизыт куго запас вӱргәнӧ рудам Ушэмын коклаазий ужа-шыштыжэ муымо; тыштэ Балхаш йэрын йӱд-касвэл сэржэ воктэн вӱргәнӧ руда улмо пэш пойан вэрым муыныт. Вӱргәнӧ руда Кавказыштат уло. Алтай курыклаштэ вуд вӱлно дэн ош вулно руда-влак улыт. Ушэмын тӱр-лӧ ужашыштыжэ альуминий руда вэрэштэш.

Чыла ты пойанлык-влак метал ыштымэ пашам кумдан шарэн колтымо нэгыз улыт, ты руда-влак гыч ыштэн лукмо металым тымартэ моло кугыжанышла гыч кондэн илэныт.

Уралыштэ да Сибириыштэ шӧртнӧ лектэш, шӧрт-ным тушто ошма гыч мушкын ойырат альэ шӧртнӧ ку-чышо кӱй порот-влакым пудыртэн шӧртным кычал погат. Шӧртнӧ дечат шӧргээкан вэс тӱрлӧ метал—платина уло тӱнӧамбаллан Уралыштэ гына вэрэштэш манаш лийэш, сандэн ты металым тӱнӧамбал рынkyштэ мэм-нан Совет Ушэм дэч посна лукшо моло кугыжаныш укэ.

Мэмнан Совет Ушэмыштэ тӱрлӧ олтымо ӱзгар пойан-лык-влакат шагал огытыл. Нэфть запас шотышто мэмнан Совет Ушэм чыла моло кугыжаныш-влак дечат пойан. Нэфть лэкмэ тӱн вэрла Кавказыштэ Каспий тэнгыз воктэн **Баку** ола лышнэ, адак Кавказ курык-влак дэч йӱдвэkyрак **Грозный** дэн **Майкоп** ола-влак лышнэ. Пытартыш ийлаштэ кычал мумаш-влак мэмнан нэфть запаснам утларак йэша-рышт. Урал курыкын касвэл тайылыштыжэ нэфть лэкмэ вэр йатыр вэрэ улмым палэн налмэ. Нэфть лэкмэ вэрым Эмбэ энгэр басэйныштэ йатыр вэрэ муыныт. (Эмбэ энгэр Каспий тэнгызыш йогэн пура). Тылэч посна нэфть лэкм-вэрла Йӱдвэл крайыштэ, Сахалиныштэ адак моло вэрлаш-тат улэдат.

Мландэ шуй запас шотыштат мэмнан Совет Ушэм туньамбалнэ эн пэрвой вэрыштэ шога. Эн шуко мландэ шуйым Азов тэнгыз дэч йүдвэлыштырак улшо Доньэц энэрын пурла сэрыштыжэ Доньэц мландэ шуй басэйн (Донбас) манмэ вэрыштэ луктылтэш. Кузнэцк басэйн (Кузбас) Доньэц басэйн дэч мландэ шуй запас шотышто икмонар кана утларак поян. Кузнэцк басэйн Алтай курык-влакын йүдвэл ужашыштышт вэрым налэш. Мландэ шуй лэкмэ күлэш вэр — **Карагандэ**, тудо Арал-каспий лап вэрыштэ кийа.

Торф (куптыргыж) запас Совет Ушэмын чодра кундэмжэ кумдыкэш куплан вэрлаштэ шуко вэрэштэш.

Озанлыкыштэ куго шотан вэрым түрлө кунчэн лукмо шончал-влак налыт. Тыгай шончал-влак Ушэмын түрлө вэрлаштыжэ вэрэштыт. Кольск пэлотрон Хибин курык-лаштыжэ ужаргырак түсан апатит манмэ куйым муыныт. Апатит гыч химий заводлаш пасуэц шаваш фосфор уйандышым ыштат. Ушэмын түрлө ужашлаштыжэ мумо фосфорит гычат тыгайак мландэ уйандышым ыштат.

Усолийэ ола лышнэ Чолман (Кама) энэр воктэн калий шончал кийымэ пэш поян вэрым мумо; тыгай вэрым мумылан көра калий шончал запас шотышто Совет Ушэм чыла кугыжаныш-влак коклаштэ пэрвой вэрыш шогальэ. Калий шончал гычат Совет пасу-влаклан уйандышым йамдылалтэш.

Химий промышлэнность түрлө кочыш-йушыштө кучылтмо шончалым вэсэмдэн ышта. Тыгай шончалым Донбасыштэ, моло вэрлаштат куй шончал гыч ыштат, адак шончал йэр-влак пундашэш шичшым луктыт. Тыгай йэр-влак — **Эльтон** дэн **Баскунчак** улыл Йул воктэн улыт.

Вэс түрло глаубэров манмэ шончал химий промышлэнностьлан пэш күлэш наста; ты шончал Каспий тэнгызын эрвэлжэ **Карабугаз** заливыштэ уло; тудо толкын лиймэ дэн вуд пундаш гыч сэрышкэ лэктэш.

Тэвэ тыгай Совет Ушэмын млэндыштэ улшо түрлө-түрлө поянлыкшэ-влак.

ССР Ушэмысэ йэр-влак.

Мэмнан Ушэмын түрлө ужашыштыжэ куго йэр-влак улыт. Шуко йэр-влак йүдвэл-касвэлыштэ улыт. Эн кугышт, мэмнан палымэ, Ладого дэн Онъэгэ йэр-влак. Эрвэл Сибириштэ кэлгэ Байкал йэр уло. Коклаазий ужашыштэ пэш куго Каспий дэн Арал тэнгыз-йэр-влак.

ССР Ушэмысэ энэр-влак.

Совэт Ушэмыштэ куго энэр-влак йогат. Ты энэр-влак эркын йогышан улыт. Тэлым нуно ий дэн лэвэдалтыт, шошым шулышо лум вүд дэн ташлэн, сэрышт гыч лэктит. Шошым вүд ташлымэ годым Йул вүдын кумдыкшо 10—15 км шуэш. Лум вүд кайэн пытымөнгө, энэр-влак куашэмытат, эн куго энэрлаштат параход-влаклан кошташ йөсö лийэш. Йүдвэл Польар тэнгызыш Йэвроп ужаш ушэмыштэ кумда, шуко вүдан Йүдвэл Двина дэн Пэчора энэр-влак йогэн пурат, Сибириштэ Иртыш притокшо дэн Обь, Йэнисэй, Лэна энэр-влак Польар тэнгызыш йогат. Шэм тэнгыз дэн Азов тэнгызыш Днъэпр дэн Дон йогэн пурат. Каспий тэнгызыш Ока да Чолман (Кама) притокшо-влак дэн, Йэвропышто эн кужо Йул адак Йул дэч эрвэлыштырак Урал энэр-влак йогэн пурат. Кавказсэ дэн Кокла Азийсэ энэр-влак күкшö лум курык-влак гыч йогэн лэктит. Курыкла гыч корэм-влак дэн нуно шаулэн, шонгэ-шталтын йогат; курыкла гыч төр вэрыш лэктын ольангыт, пундашэшышт йоктарэн кондымо шуным, ошмам шындат, энэр-влак покшэлан отро-влак лийэдат. Кавказ курык-влак гыч Кубань, Тэрэк энэр-влак лэктит. Кубань Шэм тэнгызыш, Тэрэк Каспий тэнгызыш йогэн пурат. Арал тэнгызыш Тянь-Шань дэн Памир гыч лэкшэ Сыр-Дарйа дэн Аму-Дарйа энэр-влак йогэн пурат. Охотск тэнгызыш кумда шуко вүдан Амур энэр пура; ты энэр Ушэмын Манчжоу-Го границыжэ дэн йога.

Йэр дэн энэр-влак эл көргыштö шулдо корно улыт. Күртнö корно укан вэрлаштэ энэр-влак тымартат тун

шотышто шогышо корнылан шотлалтыт. Энгэр-влакын күүлэш шотышт ик энэрым вэс энэр дэн каналым кунчэн ушымо дэн кугэмэш. Тэвэ тыгэ Йул вудым Балтий тэнгызыш йогэн пурышо энэр-влак дэн ушалтын — Мариинск вуд систем. Ты корно Йул энэрыш Шэксна притокшо дэн Ош йэр коч изэ энэр-влак дэн да нуным ушышо канал дэн Онъэгэ йэрышкэ лэктэш; тывэчын ты корно Свирь энэр дэн Ладого йэрыш, варажым Нъэва энэр дэн Фин заливыш лэктэш. Чолман (Кама) энэрым Пэчора дэн да Йудвэл Двинан Вычэгда притокшо ушымо пашам ышташ тунгалмэ. Йул вуд гыч Моско энэрыш каналым кунчалтэш, Йул-Дон канал проэктым ыштымэ; ты канал Йул гыч кайышэ грузым тэнгызыш лукташ йоным ышта. 1932-33 ийыштэ Ош тэнгыз-Балтий (Беломорско-балтийский) каналым ыштэн шуктымо. Ты корно Ош тэнгызым Онъэгэ йэр дэн да Фин залив дэн уша.

Энэр вудын йогын вий дэн электростансэлаштэ пайдаланат; электростансылаштэ вудын йогын вийжэ йулатымэ ўзгарым вашталта, вуд йогын вийым вэс сэмын „ош шуй“ манын лумдымө. Тыдлан вэрч талэ йогынан энэр-влак утларак йонан улыт, сандэн Кавказсэ, Кокла Азийсэ, Сибирын кэчэвэл ужашысэ энэр-влак ош шуй шотышто пойан энэр улыт. Төр вэрыштэ йогышо энэр-влак йогын вий дэнат ош шуй олмэш пайдаланат: тэвэ тыгэ, Дньэпр вудэш Йвропышто эн куго Дньэпр электростансым ыштымэ; Йул вудэш кум электростансым ышташ тунгалалтэш. Кушно ончыктымо сэмын Камышин электростансын пуйажэ Йулын шола сэрыштыжэ улшо кукушо стэп-влакым вудандаш полша.

ССР Ушэм климыт.

ССР Ушэмын йудвэл ужашыжэ полбар онго вэс могырышко йуштө пойысышкэ лэктэш. Чыла моло вэржэ умыр (умэрэннэ) пойасыштэ кийа.

ССР Ушэм Атлантук океан дэч тора вэрыштэ, Куго океан дэч кужо курык сырт дэн авыралтын, Йудвэл Польша тэнгыз йуж гына мұндыркө кэчэвэлыш шуын кэртэш. Сандэн ССР Ушэмын утларак ужашыштыжэ кукшо климыт—йүштө тэлэ дэн да шокшо кэнгэж дэн ойырышан, йуж вұд шагал возэш. Климытын кукшылыкшо чыла вэрэат ик гай огыл. Касвэлыштэ Атлантук океан йуж логалмэ койын шога: тыштэ утларак йұр лийэш, тэлэ лэвэрак, кэнгэж тымалгырак. Эрвэлыш торлымо сэмын климыт кукшо лийаш тўналэш; тэлэ утларак йүштэмэш, кэнгэжым утларак шокшо лийэш. Ушэмын коклаазий ужашыштыжэ Арал тэнгыз воктэн климыт моло вэрла дэч утларак кукшо.

ССР Ушэмын альэ чыла йудвэл пэлшарынат манаш лийэш, эн йүштө вэрлажэ йуд-эрвэл Сибириштэ: Йакут республикыштэ Вэрхойанск ола воктэн йүштө 68 градусыш шуэш. Тыгай йүштө лиймэ годым йужышто чыла кылма, тэрмомэтрштэ ртуть кылма, илэ пушэнтгэ воштшо кылмэн кўртньө гай пэнгыдэм шинчэш; шулымо годым лэкшэ пар йужэш кылмэн вичкыж ий имэ-влак лийыт.

ССР Ушэмын йудвэлым курык-влак дэн авыралтшэ кэчывал ужашыжэ Крым дэн Кавказын Шэм тэнгыз сэрлаштэ тропиклан лышыл климыт; тушто тэлым йүштө оклий, кэнгэжым шокшо лийэш.

Климытлан көра Ушэмын кушкылжат ик гай огыл. Йудвэлыштэ тундыр полоса кайа, кэчэ вэлышкэ кумда вэрым тайгэ налэш, эша кэчэвэлышкырак йөрэ чодра да лышташан чодра дэн вашталтэш. Чодра дэч кэчэвэлышкырак шэм, кўрэн, каштан тўс ўмбал роқан полоса кайа. Ушэмын кукшо коклаазий ужашыштыжэ Кызыл-Кум дэн Кара-кум пустынь-влак вэрым налыныт. Тропик климытан шокшо эллаштэ курымын ужаргэн шогышо пушэнтгэ-влак кушкыт.

Тэвэ тыгэ, пўртўс пойанлыкшэ дэн, ўмбал рокшо (почва) дэн, мландэ гыч кўнчэн лукмо пойанлыкшэ дэн, чодражэ, моло шотшо дэнат мэмнан Совет Ушэмна моло

элла коклаштэ эн ончылно шога. Социалист озанлыкым ышташ мэмнан пүртүс поянлыкна йөршэш ситышашлык уло.

ССР Ушэмысэ калык.

Совет Ушэмыштэ 165 млн. йэнг ила. Китайыштэ да Английын Индий колонийыштэ гына илышэ калык Совет Ушэмын дэч шукурак. ССР Ушэмысэ калык пэш кумда вэрыштэ шаланэн ила. Квадрат километр йэда кокла шот дэн илышэ калык 8 йэнг дэн логалэш. Моло эллаштэ гын калык чүчкыдынак ила; Английыштэ кв. километрлан 180 йэнг, Бельгийыштэ 257 йэнг логалэш.

Мэмнан Ушэманан түрлө вэрэжэ калык ик гай чүчкыдын огэш илэ. Ушэмын Йэвроп ужаыштыжэ кокла шот дэн 1 кв. км-лан 26 йэнг возэш. Ушэмын Азий ужаыш йүдвэл түр кумда вэрыштыжэ 1 йэнглан 20 кв. километр нарэ вэр возэш.

Шочын шогышо-влак утларак лиймэ дэн адак кугыжан Россий жап дэн тангастарэн ончымаштэ колымаш шагалэммэ дэн Совет Ушэмысэ илышэ калык ий гыч ийын 3 млн. йэнглан йэшаралтэш. Мэмнан элыштэ рэволюцо эксплоатацым пытарэн, пашазэ дэн крэстьян илышым сайэмдыш. Капиталист эллаштэ озанлык кризис пэш нэлын шэмэр калыклан логалэш: шэмэр калык пашадэ кодыныт, нужна шужэн илышым чытэн илат; тушто колымаш йэшарэн шочмаш изэмын шога; пытаргыш ийлаштэ йатыр капиталист эллаштэ калык йэшаралтмаш йөршэш укэ.

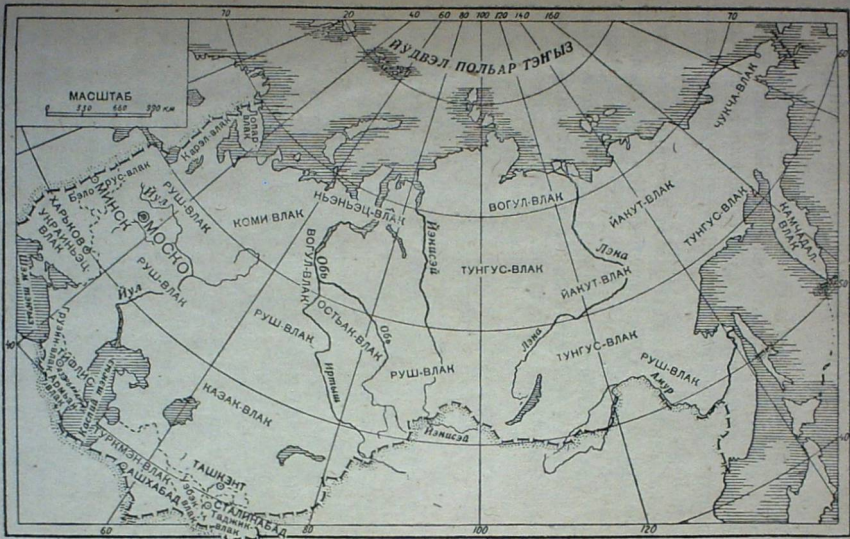
ССР Ушэм калык шукужо йаллаштэ ила (79%, олалаштэ илышэ калык 21% гына. Тугэ гынат, пытаргыш ийлаштэ эл индустриандымэ паша вийын кайаш тунгалшын, ола-влак пэш вийын кушкаш тунгалыч: Моско, Лэningград, Ушэм рэспублик-влакын столицышт кушкэш, промышлэн рудовлак пэш талын кушкыт. У ола-влак йатыр ышталгыч. Тэвэ тыгэ Кэчэвэл Уралыштэ Магнитогорск, Кольск пэло-трошто Хибиногорск, Украиныштэ У запорожэ, Кокла

Азийыштэ Сталинабад, молат шуко вэрэ ола-влак ышталтыч.

Совэт Ушэмыштэ чылажэ 185 түрлө наций-влак илат. Нунын коклаштэ ошо, сар (түкб) расэ-влак культур шотышт шойылан кодшо-влакат ончыко лэкшэ калык-влакат улыт. Кугыжан правичылствэ пашачэ дэн моло, наций-влакым пэш пизырэн эксплоатироватлэн ашнэн: нунын коклагыч шукушт нymo правадэ, грамотым шинчydэ илэныт, тудыжат ок ситэ, кугыжан правичылствэ ик нацийым вэс нацийым ужын кэртдымэ ыштэн, сыратэн ашнэн. Украиньэц дэн бэлорус-влаклан шкэ йылмышт дэн тунэмаш учрэдэнылаштэ кутыраш эрыкым пуэн огыл, йэврэй калыкым поктылын, тыгыдэ калык-влакым моткоч эксплоатироватлэн. Кугыжан правичылствын тыгыдэ наций-влакым пизырэн ашнымэ чыла нэлыжэ наций калыкын шэмэржылан логалын. Нунын буржуазийышт пөлэкым пуэн кугыжан правичылствым шкэ могырышкышт савырэныт. Руш огыл наций-влак илымэ шуко район-влак колоний олмышто лийыныт; тыгай районлаштэ промышленность кушмашым йоршынак чарэн шогэныт; озанлык шойылан кодмаш да политикэ шотышто пизырэн ашнымаш тыгыдэ калык-влакым нужна илышыш шуктэн, нуно ольан-ольан пытэн шогэныт.

Октябрь рэволюцо наций-влакым пизырэн илымэ политикым йөршэш пытарыш: чыла калыкат эрыкан, төр праван лийыч.

ССР Ушэмыш шым рэспублик пура: касвэл границыштэ **Бэлорус** социалист совет рэспублик (столица ола Минск); кэчэвэлыштэ, Шэм тэнгыз дэн Азов тэнгыз воктэн **Украин** рэспублик (столица ола Харьков); Кавказ курык сырт дэч кэчэвэлышкэ—**Закавказий** фэдэратив рэспублик (столица ола Тифлис). ЗСФСР-ш кум рэспублик пура: **Грузин**, **Армән**, **Азэрбайджан** рэспублик-влак. Коклаазийыштэ кум рэспублик: **Туркмән** (столица ола Ашхабад), **Узбэк** (столица Ташкэнт), **Таджик** (столица ола Сталинабад). Чыла моло вэрым **Росий** социалист фэдэра-

43 сур. ССР Ушәмыштә тўрлō калыкын илымә вәрышт.

тив совет республик налэш. Тыдын столица олажэ Моско.

Моло наций-влакын шкэ самоуправльэньышт уло, тугак автоном область, республик-влаклан шэлылтыныт. Совет Ушэмыштэ кажнэ наций Ушэмын социалист пашажлан кэлыштарэн шогэн шкэ озанлыкшым культуржым ончык колтэн шога.

Финляндий границыштэ **Карэл** автоном республик, Кокла йул воктэн **Сўас** республик, Кэчэвэл Уралыштэ **Пошкырт** республик. Эрвэл Сибириштэ автоном республик гыч эн куго **Йакут** республик. Кокла Азийыштэ Турк-мэн дэн **Узбэк** республик-влак дэч йудвэлыштэ **Казак** автоном республик вэрым налын.

IX. КАПИТАЛИСТ ЭЛ-ВЛАК.

Чот вийнышэ капиталист эл-влак.

Капиталист туньаштэ капитализм вийын шарлэн шуышо икмонар импэриалист эл уло. Нунын кидыштэ чыла тунь-абмал капитал чумыргэн манаш лийэш; нуно шкэ кидыш-тышт капиталист туньаштэ чыла промышлэнностьым виктарышэ вуйлалтымэ куго банкэ-влакым кучат. Тунь-амбалнэ лукмо чыла мландэ шуй дэн нефтын $\frac{3}{4}$ ужашы-жым ты эл-влак шкэ кидыштышт кучат. Нуно экономикэ дэн политикэ шотышто шойылан кодшо эл-влакым шкэ кид йымыкышт налаш тыршат. Туньамбал калыкын пэ-лыжэ дэч шукрыак шот калык илымэ куго колоний-влакым пизырэн шкэ кидышкышт налыныт, ожно шкэ эрыкышт дэн ылышэ кугыжаныш-влакым колыштарэн ашнаат. Ко-лыштарэн ашнымэ эллашкэ займым пушын койын, шкэ капиталыштым нарийат; тусо озанлык ыштымэ пашашкэ пыштат. Ты элла гыч нуно шкаланышт күүлэш илэ тава-рым нагайтат, шкэ элыштышт ыштымэ таварым шэргэ ак дэн ужалат.

Туньамбалнэ вуй лийшаш вэрч ты эл-влак иктышт-вэсышт коклаштэ пэш талын кучэдалыт. Ты кучэдалмаш чыла капиталист озанлыкыштэ кризис шогымо дэн утларак вийангэш; производство сұмырлэн шога, пашадымылык та-лын кушкэш. Капиталист эл-влак чыланат капиталист дэн по-мэшик-влак властым пытарышэ, социализм ыштышэ ССР Ушэмым ужын огыт кэрт. Тэвэ тыгэ, туньамбалнэ кок систэм—иктыжэ капиталист систэм, вэсыжэ социалист сис-тэм иктыжэ вэсыжлан ваш шогат.

Капитализм вийн шарлышэ эл-влаклан тыгай эл-влак шотлалтыт: Йүдвэл Амэрик сойэдиньон штат-влак, Англий, Франций, Германий.

Италий дэн Йапонийыштэ кұшнӧ ончыктымo эл-влак гайак капитализм чот вийан шуын огыл гынат, импэриалист политикым кучышо вийан кугыжаныш-влакланак шотлалтыт. Ындэ эн куго импэриалист кугыжаныш-влак нэргэн кутырэна.

Йүдвэл Амэрик сойэдиньон штат-влак (САСШ).

(8 млн. кв. км.).

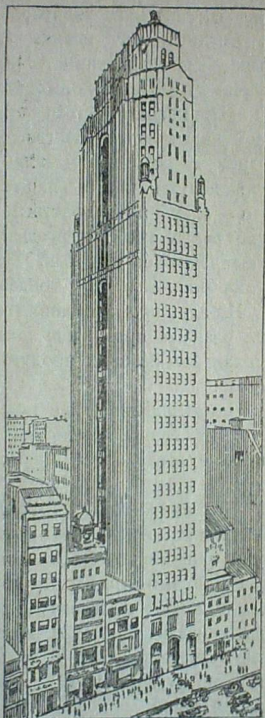
Кизытсэ жапыштэ эн вийан импэриалист кугыжанышлан Йүдвэл Амэрик Сойэдиньон штат-влак шотлалтыт.

Йүдвэл Амэрик Сойэдиньон штат-влак Иудвэл Амэрикийн кыдал ужашыштыжэ Атлантик океан гыч Куго океаныш шумэшкэ вэрым налыныт. Нунак Йүдвэл Амэрик материкыштэ Альаскэ пэлотром кучат.

ЙАСШ-тэ чылажэ 125 млн. йэнг ила. Ты калык гыч утларакшым Йэвроп гыч куснэн мийышэ-влак да нунын тукумышт. Нуно тушто илышэ индэйэц калыкым илымэ вэрышт гыч поктэн колтэныт альэ йӧршэш пытарэныт. Йэвропэйэц-влак дэн индэйэц-влак дэч посна кэчэвэлыштыла 13 млн. нарэ ньэгр-влак илат. Ньэгр-влакым тышкэ Африк гыч кул олмэш кондэн, помэшик-влаклан ужалэныт улмаш. XIX курым кыдалан капитализмлан кул паша вий шагал пайдам пумылан, нуным эрыкыш луктыныт. Тугэ гынат, ты мартэ ньэгр-влакым тӱрлӧ сэмын пизырэн ашнат.

Импэриалист сӧйэш поян ЙАСШ-влак эша утларак пӧйэныт. Тӱнья запас шӧртньым нуно шкэ кидыштышт пэлыжэ дэч шукужым кучат. Уло тӱньямбалнэ лукмо вӱргэньын, стальын пэлыжэ дэч шукуракым нуно ыштат; тӱ-

ньамбалнэ ышталтшэ чыла машинан $\frac{2}{3}$ ужашыжым, ав-
 томобиль лукмын $\frac{9}{10}$ ужа-
 шыжым Сойэдиньон штатла-
 штэ ышталтэш. Шкэныштын
 колыштарэн ашнымэ эллашкэ
 нуно моткоч куго капиталым
 луктыт. Эн вийан импери-
 алист кугыжаныш лиймышт
 дэн Сойэдиньон штат-влаклан
 кризис нэлылык утларак ло-
 галэш. Промышленность ыш-
 тэн лукмыжым пэш кугын
 туртыктэн. Вийын пашадымы-
 лык шарлэн шога, массэ дэн
 фэрмэр-влак йорлэштыт. Нэлэ
 кризис гыч лэкташ тыршэн,
 буржуазий пэш талын у сой-
 влаклан йамдылалтэш; тыгэ
 нуно моло кугыжаныш млан-
 дым пизырэн налын, тавар
 ужалымэ вэрым налаш тыр-
 шат. Рүдö Амэрик дэн Кэчэ-
 вэл Амэриkyсэ кугыжаныш-
 влакым шуко шотышто Сой-
 диньон штат-влак шкэ кид
 йымалнышт кучат. Пэш куго
 амэриkyн капиталым Кита-
 йышкэ пыштымэ. Тўньамба-
 лым шкэ кид йымакыжэ налаш
 шонымаштышт Сойдиньон
 штат-влак Англий да Йапоний
 ваштарэш шогымо дэн тукнат.

44 сүр. Нью-Йорк ола урэм.
 Нэбоскрёб (күкшö пöрт).

Англий (244 тўж. кв. км).

Англий эн ожсо капиталист кугыжаныш. Чыла дэч он-
 дак шкэ кид йымакыжэ колоний-влакым налаш тўнгалын;

тыгэ колоний-влакым пизырэн налын шкэ тўнг мландыжэ дэч 170 гана куго тэриторийым ыштэн.

Ангийын тўнг мландыжэ Вэликобританий отрошто. Тышэ — промышлэнность паша чот шарлэн. 47 млн. калык шэ гыч 35 миллионжо, альэ $\frac{3}{4}$ -шэ одалаштэ илышэ калык. Промышлэнностьан эл шотышто пэш шуко мартэ пэ-рвой вэрым налын шогэн. 40 ий годсэк у кушшо капи-салист эл-влак дэч мландэ шў лукмо пашаштэ, металу-ргий дэн тэкстиль пашаштэ тэхникым вэсэмдымэ шоты-што адак производством шолдрандымэ шотыштат тудо вараш кодаш тўнгалын. Кўнчэн лукмо поянлыкшат тудын изэмаш тўнгалын. Тудо йатыр годсэкак кўртньо рудам моло элла гыч кондэн шога.

Шолдра промышлэнностьшо кушмо дэч вара Английын йал озанлык продуктшо шкэ элжылан огэш ситэ, сандэн тудлан йал озанлык продуктым ёрдыж элла гыч кондаш возэш.

Промышлэнностьлан кўлэш илэ таварым, йал озанлык продукт-влакым Англий колонийжэ-влак гыч конда. Шкэ ыштымэ таваржымат шукужым сэдэ колонийлашкыжак ужала.

Колонийжэ-влак дэн пырля Английым Британ импэ-рий маныт. Импэрийын иктылыкшым чот кучышаш вэрч тудо пэш вийан сар флотым куча, тўнхамбал мучко шуко кўлэш пункт-влакым шкэ кид йымакыжэ налын. Тугэ гы-нат, кизытсэ жапыштэ Британ импэрий шолдыргэн шо-гаш тўнгальэ. Икмонар доминион манмэ колонийжэ-влак шкэ эрыканрак илаш тўнгальыч. Тыгай доминион-влак гыч эн кугышт Йудвэл Амэриkyштэ Канадэ дэн Авст-ралий ушэм.

Англий дэч йөршэш ойырлышашлан Английын пош-кыдо отросо доминионжо — Ирландий кучэдалэш. Анг-лийын эн куго колонийжэ Индийыштэ наций эрыкым налшаш вэрч рэволюцан кучэдалмаш. Индийын эрык вэрч кучэдалмаштыжэ индий пролэтариат ончык лэктын шога. Тугэ гынат, тымартэ Англий вийан импэриалист кугыжа-

нышланак шотлалтэш., Шкэ властышым Англий шкэ кид йымал эллашкыжэ лукмо курал вийжэ дэн да капиталжэ дэн кучэн ила.

Франций (551 тўж. кв. км).

Йэвроп матэриkyштэ Франций вийан импэриалист кугыжаныш. Тудо Йэвроп матэриkyн касвэл ужашыштыжэ вэрым нэлэш. Францийыштэ чылажэ 41 млн. нарэ йэн ила. Импэриалист сөйыштө сэнгышэ кугыжаныш лийын лэктын, тудо нэлэ промыслэнностьшым вийын шарэн колташ тўнгальэ: чойын дэн сталь вэлымым, машина ыштымэ пашам, химий промыслэнностьым сөй дэч вара Франций пэш талын ончык колтыш.

Францийын йал озанлыкшэ пэш куго шотан, тугэ гынат, йал озанлык тэхникижэ кўшнө ок шого. Францийын шкэ киндыжэ огэш ситэ, сандэн киндым моло элла гыч кондашыжэ вэрэштэш.

Кидыштыжэ куго капиталым кучымылан Франций тўнхамбалнэ куго банкирлан шотлалтэш, капиталжым зайом шот дэн моло кугыжанышлалшкэ луктэш.

Францийын куго колонийжэ-влак улыт. Нунын коклагыч эн куго колонийжэ-влак Йүдвэл Африк дэн Рүдө Африк адак Индокитай.

Германий (470,6 тўж. кв. км).

Германий Йэвропын рүдө ужашыжэ вэрым нэлэш, ньэмыч дэн Балтий тэнгызлаш тўкна.

Импэриалист сөй дэч ондак Германий пэш вийан импэриалист кугыжаныш улмаш. Импэриалист сөйэш сэнгышэ кугыжаныш-влак Франций, Англий, ЙАСШ, Италий, Германийым пэш кугын толышт. Тыгай куго толымашын чыла нэлылыкшым гэрман буржуазий пашазэ клас дэн шэмэр крэстьянлан нумалтыш. Кизытсэ жапыштэ Германий угычын нөлталалтын, ончылно шогышо импэриалист

кугыжаныш-влак дэн төрланыш, угычын тўнѡамбал рын-
клаштѣ нунын дэн ўчашаш тўнѡальѣ.

Гѣрманийын калык шотшо 65 млн. дѣч шукырак, чыла
илышѣ калыкшѣ гыч $\frac{2}{3}$ ужашыжѣ олаштѣ илат.

Гѣрманийын промышлѣннѡстьшо наук дэн тѣхникын
пытартыш мутшо почѣш кураландымѣ. Сандѣн тудын ыш-
тѣн лукмо настажѣ шулдѣш возѣш. Гѣрманийын ѡал озан-
лыкшат кўшнѡ шогышо.

Кизытсѣ жапыштѣ Гѣрманийыштѣ власть фашист-влак
кидыш вѣрѣштын; нуно пашазѣ-влакын рѣвольуцо орга-
низацыштым, комунист партийым, поктат; кызыт тушто
комунист партий шолып кредал шога.

Кокла шотышто шогышо капитализм ѣл-влак.

Капитализм чот вийнышѣ импѣриалист ѣл-влак дѣч
посна Йѣвропышто капитализм вийнымѣ шотышт дѣн
ўлнырак шогышо ѣл-влакат улыт; тыгай ѣл-влак тўнѡам-
бал калык кокла политикѣ вуйлатымѣ пашаштѣ тунарак
куго шотан огытыл. Тўн импѣриалист ѣл-влак дѣн танга-
старѣн ончымаштѣ шолдра промышлѣннѡстьышт шагалрак
вийнышѣ, утларакшым помѣшик-влак кидыштѣ улшо, ѡал
озанлыкышт гына куго вѣрым налѣш. Политикѣ шотышто
ѣрыкан улыт гынат, тўн импѣриалист ѣл-влак ѡйым ко-
лышт илат. Тыгай ѣл-влак границышт дѣн мѣмнан Ушѣ-
мѣшна ѣнгѣтат: ѡўд-касвѣл гранцыштѣ Финльѣндий, ѣсто-
ний, Латвий, касвѣл границыштѣ Польшо дѣн Румыний.

Пѣлѣколоний дѣн колоний ѣл-влак.

Мландѣ ўмбалнѣ илышѣ калыкын пѣлыж дѣч утларакшѣ
импѣриалист кугыжаныш-влак кид ѡымалнѣ орланѣн ила.
Нунын озанлыкышт пѣш шѡйылан кодшо, промышлѣнно-
стьыштат пѣш начар. Мландышт помѣшик кидыштѣ. Нунын
кокла гыч ѡужиктышт иктаж могай импѣриалист кугыжаныш

мландылан формальнэ шотлалтыт, нунылан колоний-влак лў-мым пуымо. Тыгай колоний Индий. Моло элышт-влак, мут гыч, Китай дэн Пэрсий импэриалист кугыжаныш кид йымалнэ улыт, формальнэ эрыкан эл-влаклан шотлалтыт гынат, чыла пашаштымат шкэ шонымышт дэн шуктэн огыт кэрт. Тыгай эл-влакым пэлэ колоний эл-влак маньт.

Китай (4 млн. кв. км).

Китай шкэ Эрыкшэ дэн илышэ кугыжанышла койэш. Тугэ гынат, Китайыштэ импэриалист-влак шкэ колоний-ышт гайак озаланат.

Китай эрвэл Азийыштэ вэрым налэш. Ты эл утларак-шым йал озанлыкан эл. Йал озанлык паша дэн илышэ калык 350 млн. шотлалтэш. Китай калыкын ўдымō шурныжо гыч эн пэровой вэрыштэ рис шога. Китай мландын утларак ужашыжэ помэшик-влак кидыштэ. Китай крэст-йанын мландыжэ пэш шагал, ўдымō шурныжо кочкаш-ыжэ огэш ситэ, китай крэстйан пэлэ шужэн ила.

Китай промышлэнность пэш вараш кодын. Китай промышлэнность, пўтўньэкак манаш лийэш, импэриалист кугыжаныш-влак кидыштэ. Импэриалист-влак шкэ капиталыш-тым промышлэнность пашай пыштымэ дэч посна, Китай-ын мландэ ужашышт-влакым шкэ кидышкышт надын шогат. Тэвэ тыгэ, Йапоний Манчужурийым пизырэн налын, лўмжылан шкэ эрыкан Манчжоу-Го кугыжанышым ыштышын койо. Амэрик, Йапоний, Англий импэриалист кугыжаныш-влак Китай мландым шкэ кидышкышт налшаш вэрч кучэдалыт.

Китай шуко провинций-влак гыч ышталтын, кажнэ провинцийыштэ войэннэ губэрнатыр виктара; тыгай губэрнатыр-влакын кажныжын шкэ армийжэ уло. Сандэн Китай рўдō правичылствыжэ Нанкин олаштэ ик рэспубликлан шотлалтэш гынат, чынжым элыштэ властым шкэ коклаштышт эрэак кырэдал илышэ губэрнатор-влак кучат.

Тыгай чытыдымаш нэлэ илыш гыч лэкмэ корным Кн-тай шэмэр калык рэволюцышто кычалэш. Рăдыштыжэ 60 тўжэм нарэ члэнан. Китай комунист партий шэмэр калыкын рэволюцо пашажым вуйлатымаштэ утларак да утларах куго вэрым налын шога. Кэчэвэл Китайын рўдō областьлаштыжэ рэволюцийан кылык совет властыым ыштыш, тушто совет власть 4 ий годсэк ила. 1931 ийштэ чыла Китай совет-влакын пэрвой погынымашышт лийэ. 70 миллион нарэ калыкан Совет Китайын 150 тўжэман рэгульарнэ армийжэ дэн 500 тўжэм нарэ партизанжэ уло. Совет Китайыштэ помэшик-влак мландым шупшын налын нужна крэстйан-влаклан пуэныт.

Британ Индий (1,3 млн. кв. км).

Британ Индий Индостан пэлотрошто да тышкэ ушнышо Азий матэрикын ужащыштыжэ вэрым налэш; тыдэ Английын пэш куго колонийжэ.

Индийыштэ 323 млн. йэнг ила; Индийын $\frac{3}{4}$ ужаш калыкшэ йал озанлык пашам ыштат. Помэшик-влак кид йымалнэ пизыралт илышэ крэстйан калыкын мландыжэ пэш шагал, сандэн нуно орлыкым ужын, пэш нужнан илат. Киндэ шочдымо ийлаштэ пэш шуко шужэн йэнг кола. Пэш шуко жапышкэн Англий Индий промышлэнностьым ончык лукташ тыршэн огыл; тыгэ Англий Индий гыч промышлэнностьшылан кўлэш сырйом луктын, тушко ыштымэ промышлэнность таваржым пайдалын ужалэн илашшонэн. Тугэ гынат, сар дэч вара Индий промышлэнность, утларакшым тэкстиль промышлэнность, вийын шарлаш тўнгальэ. Индийын тэкстиль промышлэнностьшо утларакшым **Бомбэй** дэн **Калькута** олалаштыжэ куго вэрым налэш. Озанлык пашажым вийангдэн шогэн, индий буржуазий наций эрыкым налаш тырша. Индий пролэтариат вуйлатымэ почэш кумда шэмэр массэ утларак да утларак рэволюций корныш пурэн шога. Социалист рэволюцо дэч лўдмыж дэн Индий буржуазий политикэ шотышто Англий дэн кэлшэн шога.

Кошартышлан мэ Австралий, Африк; да кэчэвэл Амэри-
кын политик илыш шотышт нэргэн кұчыкын каласэна.

Австралий Британ импэрийын шкэнжым шкэ вуйлатэн
илышэ колонийжэ. Импэриалист сар дэч вара тудо шкэ
озанлык илышыжым чоткыдэмдэн. Тидлан кōра, шкэ по-
литик илышыжымат чоткыдынак кучэн толэш.

Куго, кумда Африк мачэрикыштэ утлараکشэ, шэм
расэ калык-влак илат. Африкым йōршэш гайак куго
импэриалист кугыжаныш-влак-Франций, Англий Италий
пōлкалэн шкэ кид йымакышт налыныт.

Рудō Африкын ужашыжым да йūd-касвэл Африкым
пūtūньэк шкэ кид йымакыжэ Франций авырэн налын
йūdвэл ужашыжым—Италий; Эрвэл Африк пūtūньэк
гайак Средизьом тэнгыз дэч тūнгалын кэчэвэл мучашкыжэ
шумэшкэ Англий кид йымак вэрэштын. Тылэч посна
Рудō Африкыштэ куго колоний Бэльгий кугыжаныш кид
йымак вэрэштын.

Кэчывэл Амэрик кугыжаныш-влак формышт шот дэн
гына шкэ эрык кугыжаныш гай койыт. Чынжым озанлык
шотышто Сойэдиньон штат-влак дэн Англий кид йымалнэ
улыт. Кэчывэл Амэрикыштэ озаланышаш вэрч Сойэ-
диньон штат-влак дэн Англий ваш кэлшыдэ илат: кажныжэ
шкэ оза лийаш тырща.

Ты кнагаштэ чўчкыдын вэрэштшэ географий тэрмин- влакым умландарымаш.

Бухто (изи залив)— бухта

Вийнаш— развиваться

Груз (параход да кўртньо корно

дэн коштыктымo сату да монь)— груз.

Залив (Матэриқ коклаш пурышо тэңыз вўд ужаш)

Йудвэл — север(ный).

Йуд-касвэл — северо-запад

Йошкын— нанос

Йорыдымō (йулышō) вулкан — действующий вулкан

Йудвэл Амэриқ сойэдиньон Штат-влак (кўчыкынжō ЙАСШ)

Северо-Американские соединенные Штаты (САСШ)

Йул вўд — река Волга

Йуалгэ ийгэчэ — прохладная погода

Йогын (тэңыз йогын)— морское течение

Кэчывэл — юг

Кэчэ-эрвэл; кэчэ-касвэл — юго-восток; юго-запад

Касвэл (кэчэ шичмэ вэл)— запад

Кэчэ-эрвэл; кэчэ-касвэл— юго-восток; юго-запад

Кутыш градус — градус долготы

Кэчэ систэм — солнечная система

Кавасэ волгалтаршэ-влак — небесные светила

Мландэ савурнымаш — вращение земли

Кусна (мландэ куснымo)— перемещение земли

Курык рўдō — горный хребет

Лопкыт градус — градус широты

Ложэм — долина

Магнит руда (магнит рок)— магнитная руда

Мландэ чытыралтмаш — землетрясение

Мыс (изи пэлотро)— мыс

Отро — остров

Польар шўдыр — полярная звезда

Пугыр (мландэ шар тужвак пугырын шога)—выпуклость земли
Пуйа — плотина
Пэлшар—полушарие
Паральэль онго-влак — параллельные круги
Порволмо вэр—провалы
Пэрэшэйкэ-перешейка (пэлотрон тэнгыз вудыш материк дэч пучкылт пурмо кутлаштэ анышыр шужо
Пэлотро-полуостров
Судно-влак (вудыштö коштмо кугу пуш)—судна
Төр курык—плато
Толкын (тэнгыз вуд толкын-влак)—волна (морские волны)
Ташлымаш (тэнгыз вуд ташлымаш)—морские приливы
Чакнымаш (тэнгыз вуд чакнымаш)—отлив
Шыранышэ — раскаленный.

ВУЙЛЫМАШ.

I. Мландэ шар.

Горизонт да горизонтын вэлышт	3
Мландын формжо	5
Мландын суткаштэ савурнымашыжэ	7
Мландын ийдалыкысэ пӧрдын савурнымашыжэ	9
Кэчэ систэм	10
Мландын кушэчын лиймыжэ	11
Рэлигий науко ваштарэш	12

II. План дэн карт.

План-влак кузэ ышталтыт	14
Планыш пуртымо прэдмэт-влакым кузэ палыман	17
Пашачэ дэн колхозниклан планым кучылт моштымо молан күлэш	18
Глобус дэн карт	19
Пэлшар картыштэ мом ужаш лийэш	21
Картэш градус сәткэ молан ышталтэш	22
Географий карт дэн план коклаштэ могай ойыртэм уло	24
Карт молан ышталтэш	25
Мландумбалнэ СССР дэн мола куго капиталист кугыжаныш- влак кузэ пайлалтыныт	—

III. Мландэ ком.

Мландумбалын кум лэвэдышыжэ	27
Мландын пэшкыдэ комжо мо дэн ышталтын	—
Мландэ шар кӧргысӧ наста-влакын могай улыт	28
Массивнэ-кристал пород-влак кузэ лийыт	29
Курык пород шуалгымаш	—
Вуд дэн мардэж мландын умбалжым кузэ вашталтат	31
Мландэ ком кузэ қусна	35
Мландэ чытыралтмаш	37
Вулкан-влак мо тугай улыт	—
Тӧр вэр могай уло	39
Мландэ кӧргыштӧ могай пойанлык уло	—

IV. Окэан, тэңыз, энэр да йэр-влак.

Мландэ умбалнэ кукшо мландэ дэн тэңыз вуд пайлалтмаш .	41
Могай отро-влак улыт	43
Окэан дэн тэңызын вуд корно шот күлэшышт	45
Тэңыз вудын койышыжо	46
Тыңыз вудын йогымыжо	47
Тэңыз вуд ташлымаш дэн чакнымаш	—
Тэңыз ий могай лийэш	48
Тэңыз вудыштö улшо кушкыл-илышэ-влакын адэмлан могай күлэшышт уло	49
Энэр-влак. Энгырын систэмжэ мо лийэш, адак энэр вуд кужэч погына	49
Калык озанлыкклан энэр вудын күлэшыжэ	51
Йэр-влак	53

V. Климывт.

Ййгэчэ дэн климыт	54
Калык озанлыккыштэ климытын вэржэ	55
Климытын зийан кондымыжо дэн кредалмэ	56
Климытын мландэ шар пояс дэн ушналт шогымыжо. Климат пояс-влак	57
Тэңыз климыт да кукшо климыт	59
Тэңыз йогын да тудын климыт вашталташ полшымыжо	—
Климатын вэрын кукшытым ончымыжо	61
Курык рүдö-влакын климытым молэмдымышт	62
Мландэ умбалнэ вудыжгö вочмо кузэ пайлалтэш	—

VI. Мландэ шарын умбал рок да кушкыл шот дэн ойыртэмалтын шогымыжо.

Ўмбал рок дэн кушкыл пояс-влак лиймаш	65
Туядр	—
Чодра кундэм	69
Стэп	71
Тропик воктэнсэ кундэм	73
Пустынь-влак	—
Тропик кундэм	75

VII. Мландэ умбалсэ илышэ калык.

Кушто монар калык ила	77
Калык йэшаралт шогымаш	80
Адэмэ расэ-влак	81

VIII. ССР Ушэмын пүртүс условийжэ-влак.

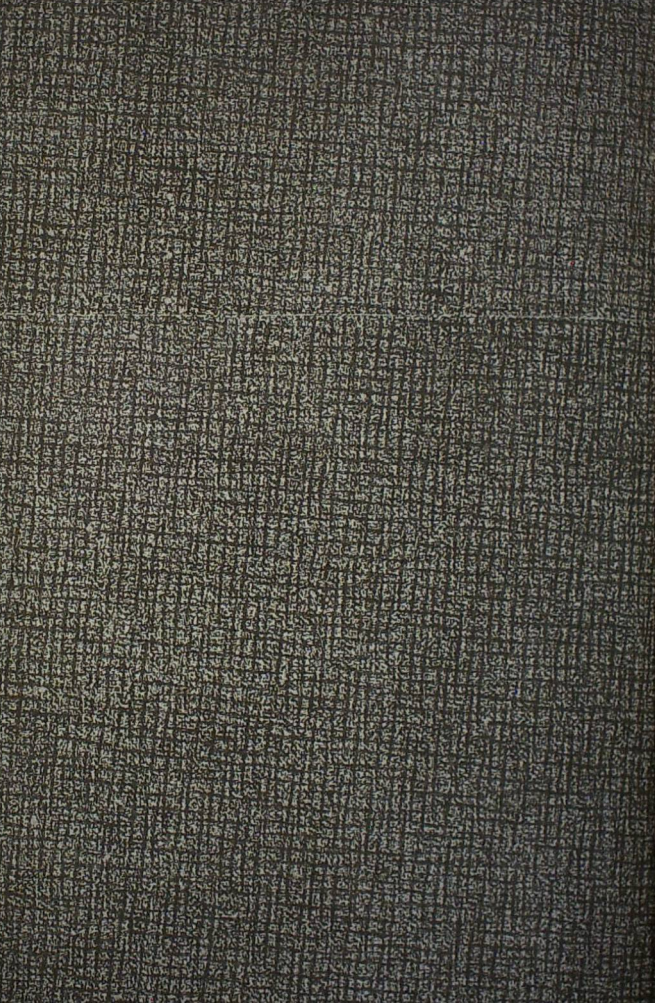
ССР Ушэмын географийсэ вэржэ	84
ССР Ушэм мландэ умбалын ышталтмыжэ	86
ССР Ушэмын кунчэн лукмо поянлыкшэ	88
ССР Ушэмысэ йэр-влак	92
ССР Ушэмысэ энэр-влак	—
	111

ССР Ушэм климьт	93
ССР Ушэмысэ калык	95

IX. Капиталист эл-влак.

Чот вийнышэ капиталис эл-влак	99
Йудвэл Амэрик Сойэдиньон Штат-влак (ЙАСШ)	100
Англий	101
Франций	103
Германий	—
Кокла шотышто шогышто капитализм эл-влак	104
Пэлэколоний дэн клоний-влак	—
Китай	105
Британ Индий	106
Ты кнагаш чучкыдын вэрэштшэ географий тэрмин влакым умландарымаш	108

Цена 50 коп., переплет 25 коп.

У. 6. и.

М. Потемкин и П. Терехов

ГЕОГРАФИЯ

Учебник

для школ малограмотных

На марийском языке
(восточно-луговое наречие)